

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**

КАГАМЛИК СВІТЛАНА РОМАНІВНА

УДК 94(477):271.2-472:130.122]“16/17”(043.3)

**УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ІЄРАРХІЯ РАННЬОМОДЕРНОГО
ЧАСУ: ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ТА ДУХОВНИЙ ВИМІРИ**

07.00.01 – історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Тернопіль – 2021

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Центрі українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Мордвінцев В'ячеслав Михайлович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
кафедра історії Центральної та Східної
Європи, завідувач

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Кузнець Тетяна Володимирівна,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
кафедра історії України, завідувач

доктор історичних наук
Кізлова Антоніна Анатоліївна,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»,
кафедра історії, доцент

доктор історичних наук, доцент
Стецик Юрій Орестович,
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка,
кафедра історії України, професор

Захист відбудеться «23» вересня 2021 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 58.053.04 у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка (46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2, ауд. 31).

З дисертацією можна ознайомитися на офіційному сайті <http://tnpu.edu.ua> та у науковій бібліотеці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2).

Автореферат розісланий «23» серпня 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. О. Федорів

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження обумовлена потребою системного аналізу діяльності української православної ієрархії ранньомодерного часу та переосмислення її місця і ролі в усіх сферах життя суспільства. Значення цієї проблеми сьогодні посилюється низкою обставин наукового та суспільно-політичного характеру.

Одним із важливих чинників, які мотивують необхідність цього дослідження, є відсутність цілісної картини діяльності українських православних ієрархів ранньомодерної доби. Висновки про роль церковного проводу базувалися переважно на прикладах найвідоміших постатей – Петра Могили, Феофана Прокоповича і Стефана Яворського, а вибірковий підхід до публікації окремих праць цих діячів мав наслідком викривлене уявлення про їхню творчість та суперечливу палітру оцінок діяльності.

Поодинокі узагальнюючі праці церковно-історичного характеру обмежувалися лише короткими біографічними даними про архіпастирів. У працях з історії української культури творчість церковних письменників здебільшого розглядалася без згадки про їхній духовний сан. Водночас історики Церкви часто обходили увагою сферу богословської та літературної творчості як важливої складової діяльності церковних ієрархів.

Ідеологічні конструкції, які домінують в сучасній російській історичній літературі й частково присутні в українській науці, трактують діяльність переважної частини ієрархів-українців виключно під кутом зору неоімперського централізму – в світлі ідеології «русского мира». Як наслідок, уся «русська ієрархія» ототожнюється з ієрархією Російської Православної Церкви. Тому існує нагальна необхідність виокремлення ієрархів українського походження із загальноросійського історичного контексту.

Сучасна російська церковно-історична традиція неправомірно оцінює значення української православної ієрархії зазначеного періоду в історії східного слов'янства. На противагу працям XIX – початку XX ст., у дослідженнях окремих сучасних російських учених, яким не імponує факт монополії українських ієрархів у Російській імперії першої половини XVIII ст., відчутна тенденція дискредитувати їх діяльність та применшити внесок у розбудову російської культури та Церкви.

Особливої гостроти досліджувана тематика набирає в умовах надання Синодом Вселенського Патріархату Православної Церкви України Томосу про автокефалію. Звідси випливає безпосередня практична цінність пропонованої праці для сучасної української православної ієрархії з метою вирішення її важливих проблем (внутрішньоконфесійної консолідації, відносин зі світською владою, піднесення рівня духовно-релігійної та культурно-просвітницької діяльності та ін.), подолання яких сприятиме зростанню авторитету Церкви в очах суспільства.

Досліджуючи українську православну ієрархію ранньомодерного часу в інтелектуальному та духовному вимірах, варто зауважити на її відкритість до

навколишнього середовища та тісний зв'язок з тогочасними суспільно-політичними процесами, які знаходили своє відповідне відображення у творчій (передусім літературній) діяльності преосвящених. Головним чином це позначилося на таких сферах їхньої інтелектуальної самореалізації як проповідництво та розробка церковно-історичних і суспільно-політичних концепцій, які помітно еволюціонували.

Державотворчі процеси на землях України у складі Речі Посполитої та Російської імперії безпосередньо впливали на взаємовідносини між українською світською та церковною елітами і обумовлювали їх діяльність у тому чи іншому руслі. Досвід цих взаємовідносин, певною мірою розкритий у працях сучасних істориків, продемонстрував характерну особливість: діяльність церковної еліти в церковно-політичній і культурно-просвітницькій сферах була особливо плідною і ефективною для українського соціуму в умовах тісної співпраці світських і церковних властей, найбільший злет якої спостерігався за часів правління гетьмана Івана Мазепи. І навпаки, різка поляризація інтересів у суспільстві за часів Руїни та неминуча інкорпорація Гетьманщини в Російську імперію мали однозначно негативні наслідки для Православної Церкви і культури України, одним із яких стала нівеляція її власних інтелектуальних ресурсів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося в рамках науково-дослідних тем Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка: «Дослідження соціокультурних перетворень в історичному досвіді та сьогоденні української спільноти» (номер державної реєстрації 06 БФ034-01) і «Українство у світовому цивілізаційному процесі: історичний досвід та перспективи» (номер державної реєстрації 11 БФ041-02).

Мета дослідження – проаналізувати інтелектуальний та духовний виміри української православної ієрархії ранньомодерного часу.

Для досягнення поставленої мети окреслено низку **дослідницьких завдань**:

- з'ясувати стан розробки проблеми в науковій літературі, проаналізувати джерельну базу і охарактеризувати методологічні засади дослідження;
- визначити освітній рівень та сфери інтелектуальної самореалізації української церковної еліти до архієрейської хіротонії;
- проаналізувати читацькі інтереси українських православних ієрархів, склад приватних архієрейських книгозбірень, їх формування й використання;
- розкрити мотивацію обрання майбутніми ієрархами сфери духовного служіння, їхнє бачення свого архієрейського покликання;
- реконструювати ціннісні пріоритети та філософсько-світоглядні орієнтири українських архієреїв;
- висвітлити особливості місійної діяльності ієрархів українського походження як керівників православних духовних місій на теренах Російської імперії, Монголії та Китаю;

- простежити тематику гомілетичних творів архієреїв-українців та їхні заходи для розвитку проповідництва в українських та російських єпархіях;
- охарактеризувати форми і засоби інтелектуальної активності православних ієрархів;
- виявити особливості духовного служіння архієреїв-українців у складі Російської Православної Церкви та його наслідки для українського інтелектуального потенціалу;
- обґрунтувати сутність розроблених православними ієрархами церковно-історичних та суспільно-політичних концепцій;
- проаналізувати епістолярну спадщину архієреїв-українців;
- дослідити вплив творчої спадщини українських православних ієрархів на культуру народів Центральної та Східної Європи.

Об'єкт дослідження – українська православна ієрархія в контексті духовно-релігійних, культурно-освітніх та суспільно-політичних процесів у ранньомодерній Україні та Російській імперії.

Предмет дослідження – особливості інтелектуального та духовного вимірів української православної ієрархії ранньомодерного часу.

Хронологічні рамки роботи обмежені ранньомодерною епохою в історії України. Нижня межа дисертації пов'язана з відновленням православної ієрархії в Україні 1620 р. Верхня – доведена до секуляризаційної реформи Катерини II 1786 р., яка нівелювала церковну самобутність України та унеможливила діяльність її православної ієрархії в національному руслі.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Київської митрополії, а також Чернігівської, Переяславської (до і після виходу з юрисдикції Київського митрополита) та Белгородської єпархій. Водночас географія духовного служіння архієреїв-українців у Російській імперії мотивувала вихід тематики роботи поза рамки тогочасної України – на терени Росії, Білорусі, Монголії, Китаю. У рамки дослідження не включено єпархії Правобережної України під владою Речі Посполитої, які мають іншу специфіку і потребують окремого дослідження.

Наукова новизна дисертаційного дослідження:

Вперше:

- здійснено системне дослідження української православної ієрархії в інтелектуальному і духовному вимірах;
- застосовано міждисциплінарний аналіз до вивчення діяльності української церковної еліти із застосуванням широкого спектру сучасних наукових методів дослідження;
- наведено критерії характеристики української православної ієрархії ранньомодерного часу;
- реконструйовано систему ціннісних пріоритетів ієрархів-українців, їхнє бачення свого архіпастирського покликання;
- концептуалізовано термін «могилянський інтелектуальний простір», визначено форми його структурування на матеріалах епістолярної спадщини архієреїв;

- запропоновано маркери ідентичності для визначення рівня українськості архієреїв українського походження на духовній службі в Російській імперії;
- проаналізовано епістолярні комунікації українських православних ієрархів як засіб їхньої культурно-просвітницької діяльності;
- обґрунтовано принцип функціональної багатомовності церковних письменників як вияв поліморфності української ранньомодерної культури;
- виявлено та проаналізовано невідомі в історіографії твори українських православних ієрархів;
- визначено типологічні спільності, які дозволяють охарактеризувати діяльність української православної ієрархії як соціальний феномен.

Удосконалено:

- типологію ідентичності архієреїв-українців в умовах духовного служіння в Російській імперії;
- формулювання терміну «українська церковна еліта» у дисертаційному контексті;
- інформацію щодо освітньо-інтелектуального рівня української православної ієрархії, систематизовано її у вигляді просопографічної бази даних;

Отримало подальший розвиток:

- дослідження історії Київської Академії крізь призму її вихованців, які досягли архієрейського сану;
- вивчення культурно-просвітницької діяльності українських ієрархів на теренах України, Росії та Білорусі;
- систематизація творчої спадщини українських ієрархів та визначення її впливу на українську, російську і європейську культури;
- персоналізація складу української православної ієрархії шляхом укладання біо-бібліографічного словника-довідника українських ієрархів;
- з'ясування рівня самоідентифікації української церковної еліти.

Апробація дисертаційного дослідження. Матеріали дисертації пройшли апробацію в рамках гранту Канадського інституту українських студій (2004–2005 рр.), виступів на науково-методологічних семінарах Центру українознавства філософського факультету (2007–2015 рр.) і кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (2003–2004 рр.) та особистої участі авторки в 65 міжнародних та всеукраїнських конференціях.

Із них **закордонні:** Международная научно-практическая конференция «Федоровские чтения-2007» (Москва, 25–27 мая 2007 г.); IV Международная научная конференция «Книжная культура. Опыт прошлого и проблемы современности: К 90-летию Научно-исследовательского института книговедения в Петрограде» (Москва, 24–25 ноября 2010 г.); IX Міжнародна наукова-практична конференція «Гісторыя Магілева: мінулае і сучаснасць» (Магілеу, 20–21 маія 2015 г.); X Міжнародна наукова-практична конференція «Гісторыя Магілева: мінулае і сучаснасць» (Магілеу, 25–26 маія 2017 г.);

міжнародні в Україні: Міжнародна науково-практична конференція «Ad fontes – до джерел» (до 390-ї річниці заснування Києво-Могилянської академії) (Київ, НаУКМА, 12–14 жовтня 2010 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Ad fontes – до джерел» (до 400-ї річниці заснування Києво-Могилянської академії) (Київ, НаУКМА, 12–14 жовтня 2015 р.); Міжнародна наукова конференція «Святий рівноапостольний Володимир – творець Української Держави», присвячена 1000-літтю упокоєння святого рівноапостольного великого князя Київського Володимира, Хрестителя Руси-України (Київ, КПБА, 13–14 червня 2015 р.); V Міжнародна наукова конференція «Православ'я в Україні» (Київ, КПБА, 19 листопада 2015 р.); Міжнародна наукова конференція «Бібліотека. Наука. Комунікація: формування національного інформаційного простору» (Київ, НБУВ, 4–6 жовтня 2016 р.); Міжнародна наукова конференція «Суспільства давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина» (Київ, КНУТШ, 1 грудня 2017 р.); VII Міжнародна наукова конференція «Православ'я в Україні», присвячена 25-літтю відновлення Київської православної богословської академії (1992–2017) (Київ, КПБА, 21 листопада 2017 р.).

Публікації. Наукові результати дослідження знайшли відображення у 62 публікаціях, з них: 45 наукових праць, у яких опубліковані основні результати дисертації (3 монографії, з них 1 авторська; 37 статей у фахових виданнях, з них 10 індексуються у наукометричних базах, у тому числі 3 – Web of Science; 5 статей в іноземних виданнях); 11 публікацій, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації; 6 публікацій, які додатково відображають основні результати дисертації (2 авторські монографії, 2 довідкові видання, 20 біографічних статей у двох енциклопедичних виданнях).

Структура дисертації. Робота складається з анотації, вступу, шістьох розділів, 24 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (1223 найменування), 5 додатків. Загальний обсяг тексту дисертації складає 882 с., з них основний текст – 368 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність наукового дослідження, визначено мету й завдання, об'єкт і предмет, окреслено хронологічні й територіальні межі, розкрито наукову новизну отриманих результатів, подано інформацію про апробацію результатів дослідження та структуру дисертації.

У **першому розділі «Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження»** проаналізовано стан розробки проблеми в науковій літературі, джерельну базу і теоретико-методологічні засади дисертації. Історіографія досліджуваної проблеми обумовлена багатоаспектністю дослідження, пов'язаної з різноплановою діяльністю українських православних ієрархів, яка склала коло наукових зацікавлень дослідників різних галузей – церковних та світських істориків, філософів та літературознавців. Водночас аналіз стану розробки проблеми в науковій літературі потребує врахування сучасних теоретико-методологічних підходів до біографічних досліджень, які передбачають колективний та індивідуальний

виміри. З мотивів найповніше охарактеризувати розмаїття праць із заявленої тематики за основу взято жанрово-тематичний принцип, який передбачає декілька рівнів їх систематизації – узагальнюючі, регіональні, біографічні, спеціальні, та визначає основні напрацювання учених різних галузей в межах цих груп.

Узагальнюючі дослідження з цієї тематики – праці з історії Православної Церкви і роботи загальноісторичного характеру українських та російських учених. Засновником дослідження української православної ієрархії XVII–XVIII ст. можна вважати митрополита Євгенія Болховітінова, який в історичному огляді київської ієрархії послідовно виклав відомості про зверхників Київської митрополії від початку її заснування. Важливим доробком митрополита Євгенія стало широке застосування зібраних ним історичних джерел, водночас йому, як і іншим історикам кінця XVIII – початку XIX ст., не вдалося вийти на рівень систематизації і глибшого аналізу накопиченого фактичного матеріалу.

Системне вивчення історії Православної Церкви на теренах України постало в Київській духовній академії, де у XIX ст. сформувалася Київська церковно-історична школа. Її представниками були професори академічної корпорації в духовному сані – С. Голубев, Ф. Терновський, Ф. Титов, які відповідно до офіційних стандартів тогочасної церковної науки створили загальні праці з історії Православної Церкви, де частково фігурувала інформація про її очільників. Спостерігаємо прикметну неоднозначність підходів окремих церковних авторів щодо оцінки ними суспільно-політичних процесів в Київській митрополії та діяльності окремих архієреїв. Прикладом об'єктивного представлення історичної інформації може служити праця Ф. Терновського, який на базі архіву Синоду висвітлив важливі події, що відбувалися в Київській єпархії у XVIII ст., у тому числі спроби Київського архієпископа Варлаама Ванатовича повернути Київській митрополії втрачений статус.

Іншим осередком історико-церковних досліджень в Україні став Київський університет Св. Володимира, в якому було започатковано світську історіографію історії Церкви. Визначні історики народницького спрямування М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович, М. Грушевський у контексті загальноукраїнської церковної історії аналізували й діяльність української церковної еліти. Особлива роль у цій плеяді належить М. Костомарову, який став першим світським дослідником, котрий створив цілісну і послідовну концепцію історії Православної Церкви в Україні, працюючи у напрямі як створення загальних праць, так і окремих біографічних життєписів видатних духовних осіб. На противагу М. Костомарову П. Куліш еволюціонував у своїх поглядах щодо значення духовенства в історії – від сприйняття його ролі як важливого чинника українських культурних і державотворчих процесів до ідеї двоєдиної Русі, у світлі якої позитивну оцінку письменника головним чином отримали ті церковні діячі, які сприяли її союзу з Московщиною.

Окремий напрямок досліджень із зазначеної тематики започаткувала офіційна російська церковна історіографія. Її специфікою стали узагальнюючі праці з історії Православної Церкви, подані у виключно загальноросійському контексті. Авторами цих робіт були переважно особи в духовному сані – Амвросій Орнатський, Макарій Булгаков, Філарет Гумільовський та ін. Їхні студії супроводжувалися хронологічними списками зверхників епархій і митрополій. Зокрема, Амвросій Орнатський у першому томі «Истории российской иерархии» представив короткі біографічні відомості про всіх православних ієрархів Російської Церкви (у тому числі 92-х єпископів-українців XVII–XVIII ст.), проте до них неправомірно відносив ієрархів Київської митрополії та інших епархій на території України з часів Київської Русі і до кінця XVII ст. Подібний підхід характерний і для П. Строева, Ю. Толстого, М. Дурново, а пізніше М. Лемешевського, які створили переліки архієреїв за епархіями.

Умови розвитку історичної науки в радянську добу викликали тривалий застій об'єктивних досліджень з історії Православної Церкви в Україні, які замінили студії атеїстичного характеру. Цю прогалину частково заповнили праці діаспорних учених (І. Власовського, Г. Лужницького, Ю. Федорова), які створили низку інституційних досліджень з історії Української Церкви. Найбільший доробок у цьому контексті належить І. Огієнку (митрополиту Іларіону). Зокрема, у праці «Українська церква за час руїни. 1657–1687» він помістив короткі життєписи плеяди українських ієрархів тогочасної доби: Іосиф Тукальський, Діонісій Балабан, Лазар Баранович, Варлаам Ясинський, Феодосій Углицький, Іоанн Максимович та ін. В окремому циклі історичних монографій І. Огієнко представив дещо ідеалізовані постаті архіпастирів XVIII ст. – Дмитрія Туптала і Арсенія Мацієвича.

У часи незалежності України, коли активізувалися студії з церковно-історичної тематики, з'явилася низка навчальних видань і загальних праць з історії Церкви авторства О. Крижанівського, В. Ластовського, В. Мордвінцева, С. Плохія, В. Ульяновського. У них порушувалися питання історіографії та методології церковно-історичних досліджень, певною мірою розглядалася й діяльність православної ієрархії ранньомодерного часу. Заслуговує на окрему увагу праця Д. Блажейовського про ієрархію Київської церкви як спроба узагальнення інформації про зверхників українських епархій, причому, розкриваючи сфери їхнього духовного служіння, автор виходив на терени російських та білоруських земель.

Низку історико-церковних оглядів створили російські учені (А. Карташев, В. Федоров, Г. Флоровський, І. Смолич), для яких властивий упереджений підхід до оцінки ролі вищого українського духовенства в Російській імперії. Зокрема, Г. Флоровський розглядав трансформацію російської культури під впливом українських церковних діячів як трагедію і загрозу для православ'я, а І. Смолич писав, що «єпископи з Малоросії відрізнялися особливим чванством і жорстоким поведженням із підпорядкованим їм парафіяльним духовенством».

Регіональна історіографія української православної ієрархії представлена головним чином працями, автори яких орієнтувалися на місцеву,

регіональну історію Церкви. Їх створення обумовили секуляризаційні процеси кінця XVIII ст. та реформування на початку XIX ст. церковних і освітніх структур Російської імперії. Серед них багатотомні видання єпархіальних історико-статистичних описів, які супроводжувалися інформацією про настоятелів обителей та місцевих ієрархів. Передусім це історико-статистичні описи Чернігівської та Харківської єпархій Філарета Гумільовського, з яким пов'язане становлення церковно-історичного краєзнавства як наукової дисципліни. Вагоме значення для розкриття локальних осередків діяльності української ієрархії має праця В. Пархоменка, який розглянув історію Переяславсько-Бориспільської єпархії, головним чином періоду її самостійного існування (1733–1785), а також описи Волинської єпархії М. Теодоровича, огляд Полтавської єпархії П. Грановського. Окремі історики-краєзнавці (І. Павловський, І. Яновський) систематизували матеріал щодо ієрархів – місцевих уродженців.

У другій половині XIX – на початку XX ст. зусиллями російських авторів К. Здравомислова, Г. Пінегіна, П. Любарського, І. Покровського, М. Суворова, М. Хітрово було створено також низку історичних описів російських єпархій, що дало можливість розширити знання про ієрархів українського походження на духовній службі у Російській імперії. Окремі краєзнавчі дослідження на сучасному етапі (В. Лоха, О. Травкіна) фрагментарно торкаються питань життя і діяльності українських церковних ієрархів. Зокрема, В. Лоха в контексті свого монографічного дослідження присвятив окремий розділ адміністративній та громадській діяльності переяславських єпископів. Водночас позитивна оцінка ним переяславських ієрархів, зокрема єпископа Арсенія Берла як ревного просвітника, викликала заперечення інших сучасних дослідників.

Група досліджень **біографічного характеру** містить найбільше інформації стосовно зазначеної тематики, проте зосередженої лише на певних персоналіях. В церковно-історичній літературі неодноразово зверталися до окремих постатей церковної еліти ранньомодерного часу, причому перші життєписи українських ієрархів були складені ще їх сучасниками. Головний доробок у цій сфері належить ученим XIX – початку XX ст. Окремі із цих праць, зокрема присвячені зверхникам Київської митрополії, писалися за певною схемою із залученням широкої джерельної бази. Характерно, що їх автори розглядали ієрархів передусім як адміністраторів (М. Абрамов, Є. Крижановський, Ф. Рождественський, А. Берло) і подвижників (Ф. Титов, П. Громов, Є. Поселянин, В. Зноско), водночас культурно-інтелектуальна складова діяльності преосвящених зазвичай була поза увагою їх біографів. Прикметно, що деякі учені створювали окремі цикли праць, зокрема, Ф. Титов – монографії про святителів Іоанна Максимовича, Димитрія Туптала і Павла Конюскевича, а М. Абрамов присвятив збірку своїх статей зверхникам Тобольської митрополії. Із цієї групи праць варто виокремити серію біографічних нарисів Ф. Терновського про Стефана Яворського і Варлаама Косовського, в яких автор показав різне ставлення архієреїв-українців часів Петра I до своєї ролі в імперії.

На етапі українського сьогодення з'явилася низка студій, присвячених

видатним духовним діячам, що мають фундаментальний характер і значну новизну. Серед них – побудовані на нових методологічних підходах праці філософів В. Нічик, М. Кашуби і І. Захари, у яких розглядалися питання філософсько-світоглядних засад творчості провідних церковних діячів, різних напрямів їхньої діяльності на теренах українських та російських земель. Монографічні дослідження доповнювалися публікаціями істориків та літературознавців творчого доробку церковних письменників.

Зарубіжні вчені у своєму доробку виокремлювали певні постаті із найвідоміших українських церковних діячів, які найбільш імпонували їхнім науковим інтересам. Зокрема, польські автори переважно зосереджувалися на діяльності ієрархів у контексті церковно-політичного життя Речі Посполитої або тих, чий творчий спадок був значною мірою польськомовний. Це засвідчують студії Марека Мельника про Петра Могили і Річарда Лужного про Феофана Прокоповича; Тереза Хінчевська-Хеннель та Девід Фрік сконцентрувалися на творчості Лазаря Барановича і Мелетія Смотрицького; біографічні розвідки Антонія Міроновича стосувалися окремих ієрархів «западнорусского» походження (Іосиф Тукальський, Сильвестр Четвертинський, Сильвестр Косов, Феодосій Василевич). Німецькі дослідники (Роберт Ступеріх, Едуард Вінтер, Джордж Кра-Крафт) переважно зосереджувалися на особі Феофана Прокоповича. Окремі аспекти дисертаційного дослідження поставали в полі зору американських українознавців (Франк Сисин, Омелян Прицак, Френсіс Томпсон), доробок яких головним чином оприлюднювався в часописі «Harvard Ukrainian Studies», причому вони фокусували свої студії передусім на творчості Петра Могили. Італійські авторки Джованна Броджі Беркоф та Джованна Седіна присвятили свої студії творчості Стефана Яворського та Іоасафа Кроковського.

Праці сучасних російських науковців доцільно розподілити на два блоки. Окремі з них, на противагу своїм попередникам XIX – початку XX ст., які визнавали інтелектуальну вищість українських просвітників і їхній вплив на російську культуру, намагаються очорнити внесок українського вищого духовенства в розбудову російської Церкви й культури. Так, сучасний дослідник О. Алексєєв стверджує, що вищому українському духовенству було властиве користолюбство і схильність до інтриг. Не менш тенденційно подається діяльність ієрархів українського походження на російських сайтах «Православие» і «Православная энциклопедия», що видається за редакцією патріарха Московського і всієї Русі Кирила. Водночас інша частина російських учених намагається об'єктивно розкрити роль українських церковних діячів у культурно-церковному житті Російської імперії. Найпоказовішим прикладом таких підходів є праці В. Живо́ва, Т. Таїрової-Яковлевої та М. Федотової. Останнім часом для окремих російських дослідників характерне намагання внести «корективи» в усталені погляди на єпископат Російської Православної Церкви епохи Петра I і Синодальної доби і згладити відмінності між архієреями українського та російського походження («малоросами» і «великоросами»).

Спеціальні (тематичні) дослідження містять інформацію щодо окремих сфер діяльності українських ієрархів. Важливий етап у дослідженні проблеми

заклала у другій половині ХІХ ст. Київська церковно-історична школа, у працях представників якої (В. Аскоченський, С. Голубєв, М. Петров, Д. Вишневський) постаті українських ієрархів подані в контексті історії Київської Академії – як її викладачі та вихованці. Головним доробком цієї групи учених, передусім М. Петрова як упорядника 5-томного видання документів з історії навчального закладу, стало накопичення і певна систематизація значного джерельного матеріалу.

У історіографії дорадянських часів неодноразово порушувалися питання церковно-релігійної, у тому числі проповідницької та місійної, діяльності православних ієрархів на теренах духовного служіння в Російській імперії. При цьому їх внесок, як правило, не вирізнявся із загальноросійського контексту, а найбільш значимих проповідників було представлено як діячів російської культури. Із широкого спектру публікацій ХІХ – початку ХХ ст. із церковно-історичної тематики варто виокремити фундаментальну працю К. Харламповича, цінною визнанням інтелектуальної переваги українських церковних діячів у сфері російської освіти і науки.

Сучасний етап розвитку досліджень в Україні, так чи інакше дотичних до даної проблематики, характерний полідисциплінарними напрацюваннями учених: істориків З. Хижняк, О. Травкіної, Л. Посохової у сфері розвитку освіти в Україні, О. Гуржія, В. Щербака, Т. Чухліба, П. Саса та ін. щодо взаємовідносин між церковною і козацькою елітами, а також літературознавців М. Андрущенко, Р. Радишевського, Ф. Сулими та філософів В. Нічик, Я. Стратій, М. Симчича, В. Литвинова. Розглядаючи ці праці, варто зважити на їх певну специфіку. Так, історики в центр уваги ставили здебільшого церковно-політичну та культурно-освітню активність українських церковних діячів, літературознавці зосереджували свою увагу на їхній рукописній та друкованій спадщині, філософи – на світоглядних та ціннісних аспектах творчості, а мовознавці – на лінгвістичних особливостях окремих праць. Водночас окремі сфери діяльності й творчого доробку українських архієреїв, передусім проповідництво, перебували в полі зору одночасно фахівців різних галузей.

Нині в Україні, зокрема в Києві, існує низка центрів досліджень історії Православної Церкви, доробок яких оприлюднюється у спеціальних збірниках і часописах: Національний Києво-Печерський заповідник («Могилянські читання»), «Лаврський альманах», «Болховітіновський щорічник»), Київська православна богословська академія («Труди Київської духовної академії», «Православ'я в Україні»), Національний університет «Києво-Могилянська академія» («Київська Академія», «Kyiv-Mohyla Humanities Journal»). Зокрема, в стінах НаУКМА готуються студії з духовного життя України ранньомодерного часу: Н. Яковенко – у сфері ідей та уявлень, Л. Довгої – на теренах дослідження проповідницьких та морально-богословських текстів, М. Яременка – з проблем соціальної освіченості та повсякденної історії Православної Церкви. Окремої уваги заслуговує підготовлене у 2001 р. НДЦ «Спадщина Києво-Могилянської академії» енциклопедичне видання «Києво-Могилянська академія в іменах», яке містить біографи церковних діячів архієрейського сану. Низку досліджень актуалізувало відзначення у 2015 р. чотирьохсотлітнього ювілею НаУКМА.

У роботі систематизовано та охарактеризовано джерельну базу дослідження, яку становлять як неактуалізовані архівні матеріали українських і російських архівних фондів, так і широкий спектр публікацій джерел у збірниках і часописах. У дослідження залучалися матеріали, які характеризують не лише архіпастирську діяльність церковних діячів в архієрейському сані, а й віхи їхнього інтелектуального й адміністративного зростання як настоятелів монастирів, викладачів і керівників навчальних закладів, проповідників тощо. Із врахуванням специфіки дослідження застосовано комбіновану схему класифікації джерел: за походженням (джерела інституційного й особового походження); за характером (архівні та опубліковані джерела); за видовою ознакою (документація актового характеру, агіографічні джерела, листування, тестаменти, спогади). Загалом у роботі опрацьовано понад 400 архівних справ із 17 архівних фондів України, Росії та Польщі.

1) Матеріали інституційного походження, що відклалися в світських і церковних установах України і Росії, у свою чергу можна поділити на групи:

– Опубліковані акти адміністративного характеру вищих органів державного і церковного управління: імператорські укази, діловодна документація, укази та інші розпорядження Синоду, промеморії духовних консисторій, єпархіальна кореспонденція. Вони характеризують місце архієреїв в системі світської та церковної влади, різні сфери їхньої діяльності. Найповнішим і універсальним зібранням із цієї категорії є повне зібрання законів Російської імперії та окремий комплекс актів у сфері церковно-державних відносин, які містять відповідні розпорядження світських і церковних органів влади.

– Офіційна документація, що виходила з канцелярії Синоду та єпархіальних канцелярій і відклалася у фондах духовних консисторій та інших установ Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАК України: Ф. 127, Київська духовна консисторія; Ф. 990, Переяславсько-Бориспільська консисторія; Ф. 1973, Харківський колегіум; Ф. 2009, Белгородська духовна консисторія). Ці джерела містять інформацію щодо діяльності зверхників українських єпархій та її регіональних особливостей.

– Матеріали з питань освітньо-видавничої діяльності українських церковних діячів, що містяться у фонді Києво-Печерської лаври (ЦДІАК України, Ф. 128, Києво-Печерська лавра). Це обумовлено тим, що за авторськими спостереженнями лаврську чернечу школу пройшло не менше третини духовних осіб, які досягли архієрейського сану.

– Джерела щодо церковно-адміністративної, місійної та культурно-просвітницької діяльності вищого українського духовенства, виявлені в архівних зібраннях Росії. Пріоритетним із них є фонд Синоду у Санкт-Петербурзі (Российский государственный исторический архив (РГИА), Ф. 796, Канцелярия Синода). Особливу інформацію в контексті дослідження містять «справи про смерть» архієреїв з додатками реєстрів особистого майна, найціннішу частину яких становлять каталоги архієрейських книгозбірень (опрацьовано понад 40 таких справ). Частина матеріалів фонду Синоду вийшла

друком у 1868–1910 роках як багатотомне видання (Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св. Синода Т. 1–50 (1542–1770). СПб., 1868–1910).

2) Матеріали особового походження (его-документи), які можна класифікувати на групи:

– Оpubлікована літературна спадщина ієрархів – богослужбові, автобіографічні, поетичні, драматичні, церковно-історичні, проповідницькі твори, перекладні праці, навчальні видання тощо, яка значною мірою оприлюднена як у виданнях ХІХ – початку ХХ ст., так і в сучасних збірках. З цієї групи варто виокремити окремі гомілетичні твори, які виходили друком в столичних друкарнях Російської імперії відразу після виголошення українськими церковними діячами. Їх контент-аналіз дозволяє встановити тематику та особливості проповідницької спадщини архієреїв-українців.

– Кириличні і латиномовні тексти навчальних курсів, прочитаних у Київській Академії майбутніми ієрархами, та рукописи їхніх окремих полемічних, богословських і гомілетичних творів, які зберігаються в монастирських і музейних колекціях Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Ф. 301, Церковно-археологічний музей Київської духовної академії; Ф. 305, Києво-братський монастир; Ф. 306, Києво-Печерська лавра; Ф. 307, Києво-Михайлівський монастир; Ф. 312, Києво-Софійський монастир).

– Епістолярна спадщина архієреїв, яка окреслює коло його їхніх світських і духовних кореспондентів, є важливою для повноцінного вивчення всіх аспектів життя і творчості досліджуваних постатей. Частина корпусного листування опублікована ще у ХІХ ст. (приватні листи Лазаря Барановича, Стефана Яворського). Ділова документація українських церковних діячів частково знайшла відображення в серійних археографічних виданнях (Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов: в 35 томах. К., 1859–1904; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные археографической комиссией: в 15 томах. СПб., 1863–1892). Сучасні публікації джерел епістолярного типу представлені у третьому томі зібрання філософських творів Феофана Прокоповича, водночас російська дослідниця М. Федотова продемонструвала приклад подібного видання на матеріалах Димитрія Ростовського (Туптала). Проте, неактуалізованим залишається значний пласт цих джерел, що значною мірою відклався в архівних зібраннях Росії (Российский государственный архив древних актов, Москва, Ф. 18, Духовное ведомство); Отдел рукописи Российской государственной библиотеки, Москва, Ф. 159, Собрание Маркевича); РГИА, Ф. 834, Рукописи Синода). Епістолярна спадщина українських архієреїв – надзвичайно цінне і багатогранне джерело інформації, це актуалізує перспективу її оприлюднення як окремого цілісного корпусу документів.

– Духовні заповіти (тестаменти), які не лише складають цінне джерело для генеалогічних і біографічних досліджень, а й відображають особливості духовного світу як конкретної особи, так і соціуму певної епохи загалом. Тексти заповітів і згадки про них знайшли відображення в історичній літературі

лише на рівні окремих, найвідоміших персоналій: Петра Могили, Стефана Яворського, Георгія Кониського, Іова Борецького. Частина джерел опублікована у згаданому багатотомному виданні описів Синоду. Більшість тестаментів, які відклалися в архівних установах України і Росії, залишається неактуалізованими.

– Пам'ятки нарративного характеру, які розкривають постаті архієреїв як особистостей: житія, спогади, щоденники та інші джерела мемуарного типу. Їх можна розділити на 2 блоки: 1) пам'ятки авторства власне досліджуваних постатей ієрархічного сану: «Діаріуш» Димитрія Туптала, власноручні записки Петра Могили та Іоасафа Горленка; 2) свідчення, які характеризують архієреїв з погляду їх сучасників, життєписи, а також характерні для ранньомодерної доби барокові панегірики та епітафії.

– Матеріали, які зберігаються у відділі рукописів Бібліотеки Народової у Варшаві (Biblioteka Narodowa, Zakład Rękopisów): інструкція єпископа Антонія Винницького 1675 р. «Метрика церковна», рукописні й друковані копії праць Петра Могили і Мелетія Смотрицького, послання Київського митрополита Іова Борецького.

– Комплекс церковної та світської періодики XIX – початку XX ст., де виходили друком окремі пам'ятки літературної творчості та листування українських церковних діячів до і після архієрейської хіротонії.

У роботі розкрито **сутність ключових термінів, методологічні засади та методи дослідження**. Зауважено, що в сучасній церковно-історичній літературі термін «ієрархія» має подвійне значення. У широкому розумінні, це свого роду «ієрархічна драбина» – «система поділу на вищі й нижчі посади, чини з відповідним суворим підпорядкуванням нижчих вищим», «загальна назва ступенів священства – диякон, священник, єпископ», або, за іншим визначенням, «сукупність чинів духовенства в порядку субординації». У вузькому розумінні термін «церковна ієрархія», який застосовано в цьому дослідженні, охоплює лише представників найвищого, єпископського сану і розуміється як група особистостей, що змінюють одна одну при обсадженні тієї чи іншої єпархіальної кафедри або існують в єдиних хронологічних рамках.

У контексті дослідження відрізняється українська православна ієрархія від ієрархії Православної Церкви в Україні, до якої можуть відноситися лише ієрархи, які очолювали єпархії на теренах українських земель. У рамках зазначеного періоду аналізується діяльність зверхників Київської митрополії та українських єпархій (Чернігівської, Белгородської та Переяславської), а також архієреїв українського походження, які масово очолювали єпархії в Російській імперії, проте не втрачали зв'язку з українськими землями (щодо них вжито термін «архієрей-українець» або «архієрей українського походження»).

У рамки дослідження уведено, як один із ключових, концепт «церковна еліта», який дедалі частіше вживається в науковій літературі, проте досі не знайшов свого усталеного і чіткого визначення (як аналоги зустрічаються різні за етимологією поняття «духовна еліта» та «релігійна еліта»). У пропонованому дослідженні дано його авторське визначення як частини духовенства, яке за

своїм ієрархічним становищем та інтелектуальними, психологічними і світоглядними якостями здійснює функції духовного проводу суспільства.

Українська православна ієрархія розглядається як церковна еліта, якій притаманні певні характеристики, у взаємопов'язаних між собою інтелектуальному й духовному вимірах, сутність яких подається у власному авторському баченні. Інтелектуальний вимір мотивував автора з'ясувати освітньо-інтелектуальний рівень українських православних ієрархів, враховуючи особливості навчання в Київській Академії як основи формування тогочасної еліти, подальше освітнє вдосконалення у європейських навчальних закладах, сфери інтелектуальної самореалізації до архієрейської хіротонії, а також аналіз читацьких інтересів за фондами приватних книгозбірень.

Духовний вимір дослідження української православної ієрархії передбачає спробу автора здійснити реконструкцію системи духовних цінностей українських ієрархів. У цьому сенсі визнано доцільним з'ясувати, по-перше, мотивацію обрання ієрархами сфери духовного служіння й бачення свого архіпастирського покликання і місця в суспільстві; по-друге, ціннісні пріоритети архієреїв, виявлені шляхом аналізу листування й духовних заповітів; по-третє, певне світобачення та світосприйняття (світоглядні орієнтири), які відображає творча спадщина ієрархів, зокрема їхні поетичні, проповідницькі й філософські твори.

Інтелектуальний та духовний виміри дослідження також розкрито через сфери реалізації інтелектуального потенціалу та ціннісних пріоритетів українських православних ієрархів: соціально-релігійні практики (проповідництво, місіонерство, благодійність) та форми і засоби культурно-просвітницької діяльності (патронатство над Київською Академією; творення культурно-просвітницьких осередків на українських землях; розробка церковно-історичних та суспільно-політичних концепцій; творча спадщина; мовні засоби та епістолярна комунікація).

Специфіка дослідження мотивувала звернення автора до сучасних підходів щодо оцінки діяльності еліт в площині студій з інтелектуальної історії. Відповідно, у роботі застосовано теоретичні та методологічні напрацювання провідних учених у галузі історичних та філософських наук, які працювали з проблематикою культури і духовності України XVII–XVIII ст.: Д. Броджі Беркофф, В. Ластовського, В. Нічик, В. Ульяновського, Н. Яковенко та ін.

Аналіз діяльності українських православних ієрархів ранньомодерного часу потребує звернення до поняття ідентичності та його трактування у світлі досліджень О. Гнатюк, І. Гирича, З. Когута, Л. Масенко, М. Рябчука, Н. Яковенко, О. Яся та ін. Це пов'язано з неоднозначністю підходів до оцінки місця і ролі української церковної еліти в Російській імперії, які на початку XX ст. породили дискусію між українськими і російськими вченими, що триває донині. З урахуванням цих підходів розроблено авторську типологію ідентичностей церковної ієрархії в Російській імперії, яка, з одного боку, демонструє неоднорідність позицій української церковної еліти на теренах духовного служіння в імперії, а з другого, спростовує її бачення як позбавленої національної окремішності.

Заявлена тематика представленого дослідження обумовила його міждисциплінарний характер. З огляду на різнопланову діяльність та творчу активність українських православних ієрархів їхні постаті стали предметом наукових зацікавлень дослідників різних галузей. Це мотивувало необхідність поєднання у даній праці на інтегративному рівні як загальнонаукових, так і спеціальних методів у сфері історичних, філологічних, філософських наук і книгознавства. Зокрема, статистичний метод, застосований в процесі аналізу зведеної бази даних щодо освітньо-інтелектуального рівня українських ієрархів, дозволив окреслити їхні головні освітні стратегії та сфери реалізації інтелектуального потенціалу; лінгвістичний метод та метод герменевтики використано в роботі з творчою спадщиною ієрархів; за допомогою антропологічного (історично-антропологічного) методу з'ясовано мотивацію соціальної поведінки та ієрархію цінностей українських преосвящених; метод моделювання інтелектуальних мереж дав можливість на підставі епістолярної спадщини архієреїв прослідкувати функціонування «могилянського інтелектуального простору»; метод культурно-історичної типології дозволив змалювати колективний портрет ієрарха ранньомодерного часу і охарактеризувати діяльність української православної ієрархії як соціальний феномен. Авторський досвід підготовки монографії з історії Києво-Печерської лаври підтвердив необхідність просопографічних досліджень для отримання ґрунтовної фактологічної бази, яка, в свою чергу, дає підстави для переоцінки ролі як окремих церковних діячів, так і значення церковних інституцій загалом.

У дисертації застосовано принцип історизму, який спонукає розгляд історичних явищ у конкретному історичному середовищі в динаміці їхнього розвитку, а також принципи об'єктивності і конфесійної неупередженості, які зобов'язують розглядати події та явища в усій їхній багатогранності, головним чином при роботі з працями конфесійного спрямування.

У другому розділі «Освітньо-інтелектуальний рівень української православної ієрархії» визначено освітній рівень та інтелектуальний потенціал майбутніх преосвящених, а також сфери його реалізації до архієрейської хіротонії. Розкрито особливості навчального процесу в Київській Академії, у стінах якої відбувався процес формування тогочасної світської і церковної еліти як навчального закладу європейського зразка, а також з'ясовано стратегії освітнього вдосконалення майбутніх ієрархів у навчальних закладах Російської імперії, Речі Посполитої та інших країн Європи.

Зазначено, що навчання в Київській Академії, як вищому загальноосвітньому закладі гуманітарного спрямування, відповідало стандартам тогочасної європейської освіти. Спорідненість європейської католицької та вітчизняної православної моделей освіти виявлялася в організаційній структурі, системі навчального процесу, програмі освіти, зорієнтованої на єзуїтську «Ratio Studiorum», і поєднанні її з релігійно-моральним вихованням. Важливою ознакою навчального процесу, що наближала його до західних зразків, була багатомовність. Як наслідок відповідної мовної політики Академії майбутні архієреї після закінчення навчання ставали справжніми поліглоти. Засвоєні в Академії знання мов

визначили характерну рису літературної творчості архієреїв – полілінгвізм, застосування відразу кількох мов у межах певного соціального середовища.

Досвід європейських освітніх мандрівок сприяв швидкому зростанню майбутніх ієрархів як культурно-освітніх і церковно-адміністративних діячів. Із поверненням до Києва вони отримували нові відповідальні призначення, використовували набутий досвід, знання мов і безпосередні інтелектуальні контакти із європейськими вченими у навчальному процесі та у своїй літературній діяльності.

Змодельовано загальну картину освітнього рівня українських православних ієрархів, яка засвідчує, що переважна частина українських ієрархів (83 із 101) здобула освіту в Київській Академії (включно з етапами її функціонування як братської школи і колегіуму), не менше 20 вдосконалювало свій освітній рівень в католицьких навчальних закладах Європи (єзуїтських колегіумах і академіях Речі Посполитої та Італії, протестантських закладах Німеччини), 5 навчалася в Московській академії, 4 – в Харківському колегіумі й 3 – в Чернігівському.

Визначено характерні освітні стратегії майбутніх ієрархів: у першій половині XVII ст. вони здобували освіту переважно в братських школах, у середині – другій половині XVII ст. спочатку навчалися у Київському колегіумі, а далі вдосконалювали свій освітній рівень у Речі Посполитій, причому з кінця XVII ст. напрям їхніх освітніх мандрівок спрямувався в бік західноєвропейських навчальних закладів (Італії та Німеччини) у намаганні знайти більш продуктивні способи наукової освіченості. На початку XVIII ст. освітні стратегії майбутніх ієрархів кардинально змінилися у напрямку на Схід у зв'язку із запровадженням на українських землях у складі Російської імперії православних колегіумів та реорганізацією у 1700 р. місцеблюстителем патріаршого престолу Стефаном Яворським Московської слов'яно-греко-латинської академії за київським зразком.

Встановлено, що система освіти і виховання в Київській Академії послужили основою для формування майбутніх українських ієрархів як високоосвіченої еліти сучасного типу. Підвищенню освітнього й інтелектуального рівнів майбутніх ієрархів сприяло навчання в європейських освітніх закладах, яке налаштувало на новий тип світогляду, дозволяло їм застосовувати набутий досвід, знання мов і безпосередні інтелектуальні контакти у подальшій освітній і науковій діяльності. Освітній рівень українських церковних ієрархів визначив їхній інтелектуальний потенціал та обумовив сфери його реалізації у подальшій діяльності.

Розкрито шаблі ієрархічного та інтелектуального зростання майбутніх ієрархів. З'ясовано, що внутрішній устрій Київської Академії, її навчальний і виховний процес, система й характер освіти значною мірою налаштували її вихованців на чернече подвижницьке життя в монастирській обителі та духовне служіння на рівні, яке відповідало їхній різносторонній освіченості.

Здобувши, як правило, повний рівень освіти (за авторськими підрахунками, враховуючи відсутність точних даних про освіту частини архієреїв та офіційне уведення теології як окремого предмету в Академії в кінці

XVII ст., повний курс навчання з богослов'ям включно пройшло не менше 40 осіб). Майбутні архіереї проходили відповідні ступені чернечого життя, висвячення в почерговий духовний сан, водночас реалізовували себе у церковно-адміністративній або культурно-освітній сферах, які часто поєднувалися. Визначено низку траєкторій інтелектуального й адміністративного становлення українських церковних діячів на шляху до архієрейської хіротонії. Основними з них в духовно-інтелектуальній сфері були: педагогічна, проповідницька, літературна, перекладацька, місійна діяльність. В адміністративній сфері духовні особи, які пройшли поставлення на ієродиякона й ієромонаха, отримували посаду настоятеля в сані ігумена чи архімандрита.

Встановлено, що провідними сферами реалізації інтелектуального потенціалу української церковної еліти були педагогічна діяльність (69 осіб) і проповідництво (41 особа). Найпоширенішим було викладання в Київській Академії (28 осіб, з них 11 досягло посади ректора й 14 – префекта), де майбутні архіереї виявили себе новаторами у запровадженні нових предметів, навчальних курсів, підручників і посібників, філософських і богословських систем. Окрім своїх головних обов'язків, майбутні ієрархи займалися літературною і перекладацькою діяльністю, виконували різні інтелектуальні доручення світської і церковної влади, залучалися до виправлення біблійних текстів. Ще до хіротонії українські церковні діячі справили вагомий внесок у розвиток бібліотечної справи, церковного судівництва, культурно-мистецьких закладів, що загалом стверджує багатогранність їхніх творчих інтересів та сфер діяльності. Загальну картину освітнього рівня і процесу зростання майбутніх преосвящених змодельовано у формі просопографічної бази даних.

Аналіз бібліотечних реєстрів приватних книгозбірень українських архієреїв ранньомодерного часу засвідчує високий інтелектуальний рівень їх власників та багатство читацьких інтересів, які виходили поза межі духовного сану. У приватних книгозбірнях ієрархів, передусім тих, які отримали європейську освіту, переважали латиномовні книги західного походження. У їх складі були праці з догматичного богослов'я західноєвропейських і польських католицьких письменників, проповідницька література польських богословів, праці німецьких протестантських авторів. Особливо потужними за кількістю латиномовних видань та багатством книжкового репертуару були зібрання ієрархів українського походження, які перебували на духовній службі в Російській імперії: Феофана Прокоповича, Феофілакта Лопатинського, Стефана Яворського, Амвросія Юшкевича, Гавриїла Бужинського та ін. Кількісний і якісний аналіз їхніх книгозбірень представлено в Додатку «Склад архієрейських книгозбірень».

Наявність значної кількості польсько-латиномовних книг у приватних книгозбірнях церковних діячів засвідчує, що тогочасна українська еліта в особі духовенства й шляхти була тісно пов'язана з польською культурою, що пояснювалося передусім отриманою ними відповідною освітою в Київській Академії та європейських навчальних закладах. Важливе місце в каталогах приватних книгозбірень ієрархів посідала німецька книга, чому сприяв високий

рівень освіти й книговидавничої справи на німецьких землях, різноманітний репертуар німецьких видань і широке коло особистого спілкування в середовищі церковної та світської еліти. Особливістю книжкових колекцій була наявність значної кількості творів античних мислителів та передових італійських авторів. Книжкові колекції широко використовувалися ієрархами у їхній літературній та педагогічній діяльності й демонстрували творчі зацікавлення та потреби їх власників, передусім як письменників і перекладачів.

Дослідження інтелектуального рівня українських ієрархів доповнено характеристикою ієрархів на різних етапах становлення, вказують на рівень освіти, інтелектуальний потенціал як критерій ієрархічного зростання, дають оцінку культурно-просвітницької діяльності в архієрейському сані. Виокремлено характерні для доби бароко панегірики та епітафії, а також свідчення іноземців, за якими здібності українських церковних учених досягали рівня європейської науки й освіти. Взято до уваги тенденційність подання інформації залежно від бажання особи-оповідача, яка могла ідеалізувати ієрарха (зокрема, при укладанні життєписів святителів, що писалися за певною схемою), чи, навпаки, створити про нього несприятливе враження.

Зазначено, що використання українськими вченими в проповідництві доробку інших конфесій викликало занепокоєння в православних ортодоксів, а серед вищих кіл Російської імперії часів Катерини II траплялися досить різкі висловлювання щодо «латинських» впливів на освіченість київських учених. Вони вважалися небезпечними, як такі, що засуджували секулярні тенденції в урядовій політиці Російської імперії та породжували автономістичні ідеї.

У третьому розділі «Духовні цінності українських православних ієрархів» за допомогою аксіологічного та історично-антропологічного методів, моделювання і герменевтики здійснено історико-філософську реконструкцію духовних цінностей українських ієрархів. Розглянуто мотивацію обрання майбутніми архієреями сфери духовного служіння і розкрито їхнє власне бачення свого архієрейського покликання та місця в суспільстві.

Підкреслено, що переважна більшість українських ієрархів обрала духовний сан цілком свідомо – як своє покликання. На перспективу обрання релігійної сфери служіння значною мірою впливали родинні традиції. Передусім це стосувалося представників священицьких родин, які славилися своїм благочестям і освіченістю. Бажання присвятити себе служінню Церкві виникало і у вихідців із козацької шляхти, з середовища якої вийшло чимало духовних осіб, життєвий досвід яких слугував прикладом для наслідування. Формуванню у майбутніх ієрархів певних життєвих установок сприяла відповідна система виховання в Київській Академії, яка налаштовувала на служіння Церкві. Важливою мотивацією для чернечого постригу була також та обставина, що педагогічною і літературною діяльністю традиційно займалися переважно особи духовного сану.

Доведено, що українські ієрархи усвідомлювали свою головну місію в тому, щоб бути прообразом апостольського служіння. У ставленні ієрархів до інституту єпископства можна чітко вирізнити два підходи – з одного боку,

Петра Могили та його сподвижників, які представляли більшість українських ієрархів. Вони вбачали себе вищою провідною верствою, яка непідвладна світській владі. Протилежних поглядів у цьому питанні дотримувався Феофан Прокопович з його теорією юридичного підпорядкування Церкви світській владі.

Визначено систему ціннісних домінантів українських преосвящених. На матеріалах творчої та епістолярної спадщини архієреїв окреслено своєрідну програму їхньої архіпастирської діяльності. Документально відтворена призма особистісного бачення українських ієрархів підтверджує, що вони у своїй діяльності були переконаними просвітниками, а їхня позиція виходила з установок, сформованих у них Київською Академією. Ставлення українських ієрархів до просвітництва як сфери інтелектуальної діяльності, спрямованої на підвищення освітнього і культурного рівня пастви, відповідало сутності епохи Просвітництва, яка культивувала розум, книгу, навчання, проповідь, переклади.

Згідно з настановами Петра Могили вище українське духовенство усвідомлювало свою головну місію в тому, щоб бути активними просвітниками, для яких відкриття навчальних закладів було важливішим, ніж будівництво храмів. Окреслюючи інтелектуальні пріоритети українських архієреїв ранньомодерного часу, варто зазначити їхнє особливе ставлення до своєї Альма-Матері – Київської Академії, розуміння значення книг як найціннішого скарбу, творчого доробку на благо Православної Церкви як головної справи свого життя. Архієреї також наголошували на важливості друкарської справи для поширення просвітництва й піднесення авторитету Церкви.

Важливого значення українські преосвященні надавали розвитку проповідництва, усвідомлюючи його виховне та просвітницьке значення. Один із найкращих проповідників свого часу Димитрій Туптало, порівнюючи богословів-просвітників із ченцями-пустельниками, вважав, що перші набагато значиміші для суспільства, водночас наголошував, що завдання архієрея – не лише в тому, щоб виголошувати проповіді в храмі, а й зберегти їх для народу у формі надрукованого збірника.

У своїх творах і листуванні українські вищі церковні діячі висловлювали погляд на своє призначення не лише як просвітителів, а і як носіїв християнських моральних чеснот. Петро Могила в передмові до «Требника» 1646 р. виклав сутність душпастирства, яке повністю покладав на архієреїв. Саме єпископи, згідно з розумінням Петра Могили, повинні бути прикладом духовного служіння для довіреної їм пастви, взірцем моральних чеснот.

Епістолярна спадщина українських церковних діячів, передусім тих, які волею російської влади змушені були нести своє служіння у віддалених російських єпархіях, ілюструє ставлення українських ієрархів до своїх чернечих обітниць. Посідаючи керівні становища в Російській Церкві, архієреї-українці не забували свою належність до «нації малоросійської» й активно використовували свій вплив для допомоги землякам і захисту інтересів українських монастирів, де починалося їхнє духовне служіння. Як свідчать джерела, українські ієрархи часто відмовлялися від високих призначень, своє

духовне служіння прагнули нести саме на українських землях, а місцем останнього спочинку вбачали обителі, де прийняли чернечий постриг і куди всіма засобами намагалися повернутися, дотримуючись чернечої обітниці. Цим спростовується сприйняття діяльності українських церковних ієрархів в Російській імперії як позбавленої будь-яких почуттів патріотизму й національної окремішності.

Духовні цінності українських архієреїв дозволяють реконструювати тексти заповітів (тестаментів), які демонструють їхню останню волю. Своє особисте майно й власні бібліотеки українські архієреї зазвичай заповідали обителям, де приймали чернечий постриг або які стали місцем останнього служіння. Характерним для заповітів тогочасної української церковної еліти було спрямування значних грошових сум і маєтностей на потреби Київської Академії та її студентів. За християнською традицією обов'язковим моментом заповітів було виділення грошових сум «на богоугодні справи» – на жебраків, хворих, сиріт, найбільш вразливі верстви населення. Окрім докладних настанов щодо розпорядження особистим майном, автори заповітів зазначали конкретне місце їх поховання й навіть обумовлювали поховальний обряд, а також робили застереження іншим особам щодо непорушності виконання заповіту.

Зазначено, що українські мислителі раньомодерного часу створили власну систему поглядів на світ і суспільство. За своєрідності світоглядних концепцій кожного з них, їм, як представникам київської академічної школи, притаманна певна схожість підходів, яка знайшла своє втілення у їхньому творчому доробку. Світогляд української церковної еліти відображав своєрідність українського бароко, що витворилося як запізнений наслідок західноєвропейських впливів на духовно-мистецьку сферу суспільства з властивим для нього синтезом різних рівнів історико-філософського розвитку – схоластики, гуманізму, Просвітництва.

Аналіз основних світоглядно-філософських орієнтирів українських ієрархів за матеріалами їхніх власних літературних творів визначив їхніми пріоритетами характерні для епохи європейського Просвітництва універсалізм, деїзм, антропоцентризм, орієнтацію на досконалу особистість. Розуміння сенсу життя як установки на досягнення спасіння в потойбічному світі представниками тогочасної церковної еліти трактувалося відповідно до їх належності до «науково-освітнього» чи «етико-антропософського» світоглядних напрямів: з одного боку, як спроба використати розвиток науки, освіти, виховання, ремесел і мистецтв на шляху до спасіння душі, а із іншого – як проповідь відречення від світських турбот і благ.

У своїх філософських і проповідницьких творах вихованці й професори Київської Академії, діячі чернігівського осередку розвивали ідею досконалої людини як мудрої й добродійної для досягнення блага. При цьому широко використовувався арсенал символічних засобів і елементи міфології. Важливим доробком української церковної еліти було вчення про інтелект, взаємозалежність розуму та духовного вдосконалення людини, яким вони ствердили свою належність до інтелектуальної еліти суспільства.

У четвертому розділі «Соціально-релігійні практики українських архіпастирів» охарактеризовано головні напрями соціально-релігійної активності архієреїв: проповідництво, місіонерство, добродійність, у яких інтелектуальний рівень й духовні цінності українських ієрархів знайшли найяскравіший вияв. Зауважено, що для священнослужителів, передусім найвищого сану, пріоритетною сферою були релігійно-духовні практики як сукупність певних соціально значущих дій в рамках церковної обрядовості, важлива складова та вияв релігійної активності.

Проаналізовано особливості та еволюцію гомілетичних творів як особливого виду літературної творчості українських вищих церковних діячів, їх тематику та форми популяризації. Визначено авторську класифікацію проповідницьких творів: проповіді літургійного циклу (на традиційні релігійні теми); панегіричні (етикетні) проповіді; жалобні (похоронні) промови; проповіді суспільно-історичного характеру; промови мілітарного циклу; орації морально-настановчого характеру; проповіді на місіюну тематику. Підкреслено, що найпоширенішими були проповіді на традиційну релігійну тематику, які роз'яснювали зміст священного писання й були обов'язковою складовою гомілетичної спадщини всіх українських архієреїв.

Доведено, що українські архієреї створили і розвинули на українських, білоруських і російських теренах школу церковного проповідництва, яка в процесі своєї еволюції виявила головні напрями ораторського мистецтва ранньомодерної доби. Якщо гомілетичні твори XVII ст. синтезували нові західні тенденції з візантійськими і були позначені яскравими польсько-латинськими впливами, то проповідництво XVIII ст. набуло виразного прагматичного і публіцистичного характеру, що доводить поширення проповідей на суспільно-історичну й мілітарну тематику.

З позицій царського режиму від часів Петра I церковна проповідь мала стати свого роду ідеологічною зброєю, засобом обґрунтування імперської внутрішньої та зовнішньої політики, а також викривати ті моральні сторони російського народу, які заважали успішному проведенню реформ і законодавства. Показово, що попри жорсткий централізаційний режим російських імперських структур, окремі проповідницькі твори цього періоду, зокрема Стефана Яворського, Дмитрія Туптала і Амвросія Юшкевича, носили критичний (політичний) характер. Виголошуючи промови на суспільно-політичну проблематику і настановчого характеру, ієрархи-проповідники активно впливали на суспільство, формуючи у нього певні світоглядні та морально-етичні уявлення.

Усвідомлюючи важливість наставницької проповіді, українські архієреї популяризували свої гомілетичні твори у друкованій формі, а також вживали різних заходів для розвитку проповідництва на теренах України і поза її межами.

Окреслено географію та особливості місійної діяльності українських архієреїв, як керівників місійних посольств серед народів Сибіру, Поволжя, Камчатки, а також «зовнішніх місій» до Монголії і Китаю. Підкреслено, що архієреї з київських академістів започаткували місійну справу в Російській

імперії, реалізуючи програму Петра I, яка передбачала зусиллями українських церковних діячів наставити в християнську віру і зробити вірнопідданими численні народи колонізованих земель.

Українські архіереї-місіонери були різносторонньо освіченими людьми, знали мови язичницьких племен, були обізнані з основами медицини, щоб уберегти ново навернених від «медичної магії» лам і шаманів, також розумілися в іконописі, щоб постачати в храми ікони, вміли перекладати богослужбові книги тощо.

Зауважено, що місійна діяльність українських архіереїв серед народів Сибіру, Поволжя, Камчатки, а також Монголії і Китаю, була надзвичайно складним процесом, який мав свої неоднозначні результати. Найбільшого успіху досягли місії Сибіру, де на чолі Тобольської й Іркутської єпархій від Петра I до вступу на престол Катерини II безперервно були українці, які постійно викликали на допомогу в проведенні місій своїх земляків. Водночас місійні посольства до Монголії і Китаю не мали реальних наслідків, зважаючи на нереальні завдання, які визначав перед керівниками місій російський уряд. У процесі діяльності окремих місій (зокрема, на теренах Поволжя) застосовувалися насильницькі методи. Запроваджені російським урядом і підтримані окремими українськими преосвященними «цивілізаційні» методи навернення в християнську віру були вороже сприйняті місцевим населенням, яке розцінювало їх як знищення традиційного способу життя.

Авторкою з'ясовано, що українські місіонери часто діяли в напружених умовах ворожнечі корінного населення, нестачі кадрів і коштів, а деколи були й просто кинуті російською владою напризволяще. Попри це, вони докладали всіх зусиль заради повноцінної діяльності місій – турбувалися потребами ново навернених, звільненням їх від повинностей, захищали від незаконних дій місцевих властей, надавали для потреб місій власні кошти, заповідали їх на новозбудовані храми.

Окрім поширення православної віри на колонізовані простори Російської імперії, діяльність українських архіереїв-місіонерів була спрямована на розвиток шкіл і об'єктивно сприяла розвитку освіти й культури серед місцевого населення. Особливо ефективними були проекти створення церковно-просвітницьких центрів з навчанням основ медицини і живопису. Важливим результатом цієї діяльності було формування духовних потреб і програми «етнонаціонального просвітництва» народів відповідних регіонів, яка, водночас заклала для них основи «русского мира».

Підкреслено, що благодійність, яка у християнській традиції вважалася запорукою спасіння, була необхідною умовою архіпастирської діяльності українських преосвящених. Поєднання істинної віри зі справами милосердя було одним із провідних принципів українських православних ієрархів ранньомодерного часу, закладених в теорію й практику їхньої діяльності. Окреслено декілька основних напрямів спрямування їхніх благочинних дій: будівництво та устаткування храмів; різнобічна підтримка навчальних закладів; постачання книг для монастирських книгозбірень; пожертви для найбідніших верств населення.

Пріоритетними напрямками доброчинності українських преосвящених були грошові надання і підтримка інтересів їхньої Альма-Матері – Київської Академії (у тому числі її окремих вихованців), та найавторитетнішої української обителі – Києво-Печерської лаври, де пройшло чернечу школу не менше третини українських архієреїв. Опікуючись власними резиденціями, архієреї не забували монастирі, з якими була пов'язана їхня духовна служба.

П'ятий розділ «Форми і засоби інтелектуальної діяльності українських архієреїв» представляє основні вияви інтелектуального потенціалу українських преосвящених в культурно-просвітницькій сфері. Традиція опікуватися Київською Академією постала для київських ієрархів з часів її засновника Петра Могили і включала декілька напрямів: забезпечення правного статусу; опікування навчально-виховним процесом; розвиток проповідництва; підтримка матеріального становища навчального закладу.

Підкреслено, що у XVII ст. основним завданням очільників Київської митрополії було домогтися офіційного визнання статусу Київської Академії як вищого навчального закладу, а у XVIII ст. – відстоювання її прав в умовах російського імперського режиму. Важливими були намагання архієреїв, зокрема Арсенія Могилянського і Самуїла Миславського, пристосувати навчальний процес Академії до потреб часу і вивести її на рівень тогочасних європейських університетів.

Зазначено, що здобутий високий рівень освіти могилянського зразка сприяв активній просвітницькій діяльності православних ієрархів на теренах України. Насамперед це виявилось у творенні ними культурно-просвітницьких осередків, які служили вагомим консолідуючим чинником українського соціуму. Очільники Чернігівської, Белгородської і Переяславської єпархій не лише виконували роль засновників і фундаторів місцевих колегіумів, на базі яких гуртувалася місцева церковна і світська еліти, а й задавали напрям їхньої діяльності, забезпечували матеріальне становище та викладацький склад.

Чернігівський осередок завдяки діяльності Лазаря Барановича та його наступників став найзначнішим після Київської Академії культурно-просвітницьким центром на Східній Україні, чому сприяло відносно раннє започаткування навчального закладу в місті з багатими історичними та культурними традиціями та наявністю друкарні, яка забезпечувала освітні й духовні потреби місцевого населення. Водночас Харківський колегіум як культурно-просвітницький центр Слобожанщини мав свої переваги – завдяки суттєвій підтримці місцевої світської еліти він отримав найкраще матеріальне забезпечення та досяг, особливо в другій половині XVIII ст., рівня Київської Академії.

Визначено, що культурно-просвітницька діяльність архієреїв-українців на теренах російських єпархій мала важливий вплив на місцеве суспільство. Запроваджуючи в російське середовище передову європейську освіту й культуру, різнобічна творча активність архієреїв відіграла роль цивілізаційного чинника Російської імперії. Резиденції архієреїв-могилянців ширили українські культурно-освітні й духовні традиції і служили осередками консолідації земляків із світської та церковної еліти.

З'ясовано, що діяльність архієреїв як зверхників російських єпархій мала свою специфіку в різні історичні періоди. Якщо на початку XVIII ст. вони демонстрували культрегерську позицію (підтримка культурно-освітніх євроінтеграційних планів Петра I), то з перетворенням Православної Церкви на частину російського державного механізму діяльність архієреїв-українців набуває характеру вимушеного підпорядкування російському централізаційному режиму, незгоду з яким вони засвідчили своїми численними проханнями про переміщення в Україну. Змушені піднімати культурний рівень Російської імперії силами українських освічених кадрів, архієреї-українці об'єктивно сприяли інтелектуальному знекровленню України.

У пошуках своєї ролі в Російській імперії українська церковна еліта демонструвала неоднозначність позицій, що знайшло відображення в авторській типології ідентичності церковної ієрархії (архієреї-реформатори і архієреї-консерватори), в основу якої закладено установки головних ідеологів кожної із груп на характер взаємовідносин зі світською владою, місця в імперії, визначення церковного устрою і т. і. Запропоновано певні маркери ідентичності, які вказують не лише на етнічну і конфесійну належність ієрархів до православної української спільноти ієрархів, але й визначають рівень їх українськості. Серед них: усвідомлення належності до України (Малоросії); обстоювання прав та інтересів українських церковних структур, зокрема особливого статусу Київської митрополії; архієрейське служіння за українськими традиціями; організація навчального процесу за зразком Києво-Могилянської академії; вживання тогочасної української мови в творах і листуванні; розвиток українських мистецьких традицій, зокрема у сфері музичного мистецтва і архітектури; консолідація української еліти на базі архієрейських резиденцій; відсутність апріорі родинних асимілятивних процесів як ознака чернечого життя; постійні контакти з Україною і прагнення повернутися туди під кінець життя; україноцентричний зміст духовних заповітів.

Проаналізовано сутність та еволюцію створених українськими інтелектуалами церковно-історичних та суспільно-політичних концепцій. Найпоказовішим виявом церковно-історичних концепцій ранньомодерного часу стала концепція хрещення Русі, яка в процесі своєї еволюції набула кардинально різних трактувань. Якщо у творах української церковної еліти першої половини XVII ст. вона спрямовувалася на підсилення культу українських святих, зростання інтересу до Києва як історичного центру руського християнства, то у працях Феофана Прокоповича створювалася з проекцією на Російську імперію, із чітким акцентом на першість російських, новгородських земель. Виклад «Записок» архієпископа Георгія Кониського засвідчує повернення до полемічної спрямованості концепції запровадження християнства на Русі, розпочатої Сильвестром Косовим та іншими київськими ученими із метою ствердження вищості руської православної ієрархії перед католицькою.

Визначено, що внаслідок літературної діяльності київських церковних ідеологів першої половини XVII ст. постала концепція «руського народу» як

самодостатньої політичної спільноти і рівноправного народу Речі Посполитої. Характерним для авторів цієї доби була міфологізація козацтва як героїчного символу захисника Русі і топос II Єрусалиму, що загалом стало яскравим виявом етнічної та конфесійної самосвідомості української церковної еліти. Водночас із наростанням російських впливів суспільні погляди української церковної еліти в другій половині XVII ст. значно еволюціонували, виявом чого стала утопічна ідея перетворення українського світу Лазаря Барановича.

Суспільно-політичні концепції XVIII ст., створені архієреями українського походження на теренах духовного служіння в Російській імперії в дусі освіченого абсолютизму, засвідчують, що їх автори за своїми поглядами належали до протилежних таборів. Якщо Феофан Прокопович став головним ідеологом Петра I, сформувавши концепцію повного підпорядкування Церкви державі, то інший впливовий церковний сановник Стефан Яворський за підтримки ієрархів-консерваторів дотримувався позиції захисту інтересів Православної Церкви та її пріоритетності над світською владою. Особливою опозиційністю вирізнялися погляди Арсенія Мацієвича, спрямовані на відновлення патріархату і протистояння секуляризаційним діям російської влади.

Визначено мовні пріоритети українських письменників-ієрархів та їх еволюцію, залежність мови творів від жанру та сфери призначення, місця й обставин духовного служіння автора, а також особливості повсякденного мовного спілкування на матеріалах приватного листування. Підкреслено, що у творчому арсеналі та в колі спілкування української православної церковної еліти ранньомодерного часу панував полілінгвізм як вияв поліморфізму української культури тогочасної доби.

Доведено, що під впливом мовної практики, закладеної Київською Академією, українські церковні письменники сформували принцип функціональної багатомовності, який мотивувався жанром, завданнями й потенційними читачами конкретного твору. Вибір відповідних мовних засобів для того чи того твору здійснювався в дусі мовної концепції, розробленої головним чином Петром Могилою. Встановлено, що необхідні для церковної практики богослужбові твори традиційно друкувалися церковнослов'янською мовою як сакральною для всього православного слов'янства, однак в певних структурних частинах (передмови, присвяти, окремі вставки) часто вживалася руська (українська) мова. Польська й латинська мови використовувалися передусім для полеміки з католицькими та протестантськими богословами й призначалися головним чином для польськомовного читача. Суто літературні публікації (вірші, програми п'єс, панегірики) видавалися найчастіше польською або латинською, іноді книжною українською мовою. Характерною рисою тогочасної творчості було написання та публікація творів змішаною (гібридною) мовою, що у повсякденні еліти позначилося на листуванні.

За допомогою методу моделювання інтелектуальних мереж проаналізовано епістолярну спадщину українських ієрархів. Визначено, що їхнє листування служило важливим засобом культурно-просвітницької діяльності, водночас, як форма інтелектуальної взаємодії, стало виявом функціонування

«могилянського інтелектуального простору», що формувався вихованцями Київської Академії різних рівнів і поколінь. Найтіснішими були відносини в кореспондентів одного ієрархічного рівня, яких єднала спільна могилянська система освіти, шкільне товариство та здобуте згодом високе ієрархічне становище. Мережу спілкування в рамках певних інтелектуальних спільнот (Київської Академії, Києво-Печерської лаври, колегіумів у Чернігові, Харкові, Переяславі, резиденцій українських архієреїв в Російській імперії) зумовлювала специфіка того чи іншого середовища.

Найпоширенішими темами листування українських архієреїв були потреби Київської Академії та колегіумів, пов'язані із забезпеченням їх правового статусу, кадрового складу, матеріальною підтримкою навчальних закладів. Не менш активним було листування ієрархів, які очолювали єпархії на теренах російських та білоруських земель, зі своїми земляками з питань налагодження навчального процесу у відкритих чи реформованих ними школах і семінаріях, що служило необхідним засобом культурно-просвітницької діяльності преосвящених. Пріоритетним було також листування, пов'язане з літературно-видавничою діяльністю ієрархів, найбільшу групу якого становили листи з питань книгообміну та друку книг у Києво-Печерській лаврі. Змодельований крізь призму листування українських ієрархів «могилянський інтелектуальний простір» також виявив активні контакти між церковною та світською елітою, що сприяли вирішенню ними важливих питань культурно-просвітницької й іншої діяльності.

У шостому розділі «Творча спадщина українських ієрархів та її вплив на російську і європейську культуру» представлено загальний огляд літературно-видавничої діяльності українських архієреїв включно з творами, створеними до архієрейської хіротонії. Визначено, що аналіз творчої спадщини церковних письменників демонструє багатогранність їхніх інтересів, що виявилася у різноманітних за обсягом, жанром і тематикою творах.

Творчу спадщину українських ієрархів просистематизовано за окремими групами творів, урахувуючи їх жанрові та тематичні особливості: богослужбові (догматичні й богословські), агіографічні, полемічні, автобіографічні, проповідницькі, поетичні, драматичні, історичні, дидактичного змісту, твори на місійну тематику, навчальні видання, перекладні твори. Зауважено на певній схематичності цього поділу – через відсутність чіткого розмежування жанрів у творчості тих часів окремі твори за характером і змістом можуть належати не лише до однієї, а й одразу до декількох груп. Для з'ясування мотивації написання того чи іншого твору особливу увагу зверталось на аналіз авторських передмов.

Зазначено, що українськими архієреями було створено насамперед важливі фундаментальні богослужбові твори, необхідні для виходу з кризи українського православ'я. Активне запозичення західних (католицьких і протестантських) текстів вмотивувало синкретичність українського православ'я, яку відображали богословські твори української церковної еліти. Найбільший внесок у цій царині зробив Петро Могила, який опублікував з власними авторськими передмовами головні догматичні твори – «Номоканон»,

«Службник», «Гребник» і «Православне сповідання віри», які склали ланки єдиного процесу уніфікації богослужбової практики українського православ'я. На відміну від більшості українських ієрархів, які розвинули догматичну проблематику Петра Могили, Феофан Прокопович для обґрунтування реформ Петра I створив власну наукову богословську систему під впливом протестантських авторів.

Агіографічні твори українських православних богословів виконували важливу місію цілеспрямованої популяризації українських, головним чином київських, святинь та піднесення авторитету українського православ'я. З ініціативи Петра Могили з кола діячів очолюваного ним Печерського культурно-освітнього гуртка вийшли знакові у цьому контексті твори, провідне місце серед яких зайняв «Patericon» Сильвестра Косова. Вихід чотирьохтомної агіографічної енциклопедії Дмитрія Туптала «Четьї-Мінеї», яку він завершив у сані Ростовського митрополита, став найвищим злетом агіографічної писемності в Україні та справив значний вплив на розвиток літературних пам'яток тогочасної доби.

Полемічні твори українських православних ієрархів віддзеркалювали особливості міжконфесійної полеміки окресленої доби та визначили її певні етапи. У першій половині XVII ст. провідні українські богослови створили блок полемічної літератури, пов'язаний із відновленням православної ієрархії 1620 р. і спрямований виключно на заперечення унійних концепцій. У другій половині XVII ст. вістря полеміки православних ієрархів повернулося в бік католиків, а на початку XVIII ст. міжконфесійна полеміка відбувалася в середовищі українських інтелектуалів на теренах Російської імперії і набрала нового спрямування – між православними та протестантами. Знаковим на цьому етапі став полемічний твір Стефана Яворського «Камень веры», який упродовж половини століття викликав стійкий резонанс, спонукавши боротьбу різних богословських спрямувань і вихід цілої низки інших полемічних творів.

Зауважено, що історична тематика в доробку українських ієрархів була присутньою на різних рівнях – крім суто історичних творів вона входила до складу академічних курсів з піітики і риторики; історичні сюжети слугували матеріалом і доповненням до творів ораторського мистецтва та ін. Серед історичних праць української церковної еліти переважали твори літописного характеру та з історичної хронології, найбільше яких створив Дмитрій Туптало.

Особливий внесок у дослідження історії в теоретичному та практичному плані належить Феофану Прокоповичу, який, окрім написання церковно-політичних трактатів та інших творів на історичну тематику, розробив методологію написання історії, створив низку генеалогічних досліджень і царських родоводів на основі першоджерел. Заслугою Гавріїла Бужинського стали написані ним до власних перекладних творів великі вступні статті історіософського характеру, що були самостійними дослідницькими працями, пов'язаними із розумінням сутності історії та її періодизації.

Низку важливих за значенням праць історико-юридичного характеру, особливістю яких була ґрунтовна документальна основа, створив архієпископ

Могильовський, Мстиславський та Оршанський Георгій Кониський. Виявлено невідомий досі в історіографії його твір «Status Causae», який можна вважати першим історичним твором преосвященного, котрий, відстоюючи маєткові права Православної Церкви на теренах єдиної на той час православної єпархії у Речі Посполитій, був змушений вести тривалі судові процеси на всіх рівнях.

Історичний зміст носили і автобіографічні твори українських ієрархів, властиві для української як світської, так і церковної еліти, що формувалася в Київській Академії. Записи автобіографічного характеру, які вели їх автори під час освітніх, паломницьких чи службових мандрівок, висвітлюють окремі аспекти їхнього ієрархічного становлення та відтворюють особливості внутрішнього світу.

Наголошено, що у творчому доробку українських письменників-архієреїв XVII–XVIII ст. були представлені всі поетичні жанри, що культивувалися в Київській Академії, як релігійного, так і світського характеру. Цьому сприяла отримана ними система навчання, в основі якої була саме гуманітарна, літературна складова. Майбутні архієреї, автори академічних курсів поезики, створили цілісну систему теорії поетичного мистецтва, запропонували його класифікацію, а також започаткували нові поетичні жанри та їх різновидності. Фактично, українські ієрархи, передусім Феофан Прокопович, були головними теоретиками й законодавцями нових поетичних форм, а водночас – і безпосередніми творцями літературного процесу. Особлива манера віршотворення була характерною для чернігівської поетичної школи, яку головним чином представляли архієпископи Лазар Баранович та Іоанн Максимович.

Специфіка драматичної творчості українських церковних письменників дає підґрунтя стверджувати, що тексти драм, з одного боку, були відображенням тогочасного світогляду, а з другого – через застосування художньо-образних засобів емоційного впливу на глядача – безпосередньо на нього впливали. Драматичні твори, передусім історичного характеру, ілюстрували значні патріотичні переконання та вияв національної самосвідомості їх авторів.

Розкрито особливості групи творів переважно світського характеру. Створення праць дидактичного змісту було характерним для більшості українських архієреїв зазначеної доби, що виходило з виховних функцій їхньої архіпастирської діяльності. Морально-етична проблематика найбільше властива для діячів чернігівського літературного кола: Лазаря Барановича, Іоанна Максимовича та Дмитрія Туптала. Аналіз творів повчального змісту засвідчує, що їх автори за своїми світоглядними орієнтирами в основному належали до етико-антропософського напрямку.

Створення навчальних видань диктувалося необхідністю впорядкування церковнослов'янської мови у зв'язку з потребами церковно-політичної та культурно-освітньої практики. Особливе місце у цій сфері посіла «Грамматика славенська» Мелетія Смотрицького, який уперше здійснив кодифікацію церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції і став основоположником вітчизняного мовознавства. На початку XVIII ст., у зв'язку

з визначенням Петром I попередніх навчальних видань як непридатних, Феофаном Прокоповичем було створено новий підручник «Первое учение отроком», вихід якого заперечив всю попередню традицію навчання грамоті.

Наголошено, що українські православні ієрархи XVIII ст. створили навчальні видання, призначені для потреб місійної діяльності. Митрополит Казанський і Свіязький Веніамін Пуцек-Григорович склав для народів Поволжя перші граматики з чуваської, черемиської (марійської) та удмуртської мов, які вийшли у Санкт-Петербурзі у 1769 і 1775 роках.

Зазначено, що здобуті в Київській Академії й інших навчальних закладах знання різних мов давали змогу українським церковним діячам розгорнути значну перекладацьку роботу. На активізацію перекладів національними мовами значною мірою вплинули ідеї Реформації. На початку XVIII ст. активно провадили перекладацьку діяльність діячі чернігівського осередку, які гуртувалися навколо архієпископа Іоанна Максимовича. У столичних містах Російської імперії найвідоміші переклади творів європейських, головним чином німецьких просвітників, створили Гавриїл Бужинський, Симон Тодорський і Амвросій Зертис-Каменський. Підсумовано, що перекладацька діяльність українських церковних учених безпосередньо сприяла ознайомленню українських і російських читачів із науковими досягненнями країн Європи.

Встановлено, що твори українських церковних учених мали високий авторитет і значний вплив на культуру інших народів. Об'єктивно, вони були найбільше поширені на теренах російських та білоруських земель у складі Російської імперії. Попит на книги українських церковних письменників засвідчують їх численні передруки в Москві та Санкт-Петербурзі, ними активно користувалися російські світські та церковні діячі у своїй творчій і пастирській діяльності. Академічні курси, прочитані майбутніми архієреями в Київській Академії, мали великий вплив на навчальний процес у Російській імперії другої половини XVIII ст. Богослужбові, полемічні й інші твори українських письменників активно використовували ідеологи старообрядництва. Твори українських церковних учених мали велику популярність у країнах Південної й Центральної Європи, передусім серед народів слов'янського світу.

У **висновках** підсумовано результати дослідження, узагальнено обґрунтовані в дисертації основні положення, що виносяться на захист.

Аналіз стану розробки проблеми дозволяє стверджувати, що найбільший доробок у її дослідженні склали учені XIX – початку XX ст., які опублікували низку узагальнюючих праць з історії Православної Церкви, історико-статистичних описів окремих єпархій, бібліографічних розвідок та робіт довідкового характеру. Водночас їх автори з позицій офіційної російської церковної історіографії подавали діяльність архієреїв-українців виключно в загальноросійському контексті. Активізація досліджень з церковно-історичної проблематики в сучасну добу мала наслідком значну кількість студій загального і спеціального характеру, нові методологічні розробки і підходи, проте окремої праці, присвяченої українській православній ієрархії ранньомодерного часу, створено не було. Джерельна база дисертації, в основу якої лягли джерела інституційного та особистого походження, достатньо

репрезентативна для вирішення проблеми та визначення її подальших перспектив, однією з яких є публікація епістолярної спадщини українських ієрархів як окремого цілісного корпусу документів. Різноманітна тематика дослідження обумовила його міждисциплінарний характер та необхідність поєднання на інтегративному рівні як загальнонаукових, так і спеціальних методів у галузях історії, філософії, літературознавства та книгознавства.

Встановлено, що освітньо-інтелектуальний рівень українських архієреїв ранньомодерного часу відповідав європейським критеріям. Основою формування майбутніх українських ієрархів як високоосвіченої еліти тогочасного типу послужила система освіти Київської Академії. Інтелектуальному вдосконаленню майбутніх преосвящених значно сприяло навчання в європейських освітніх закладах, яке налаштовувало на новий тип світогляду, дозволяло їм застосовувати набутий досвід, знання мов і безпосередні інтелектуальні контакти у подальшій освітній і науковій діяльності. Провідними сферами реалізації інтелектуального потенціалу української церковної еліти до архієрейської хіротонії були педагогічна діяльність і проповідництво.

Досліджено склад приватних книжкових колекцій українських православних ієрархів як один із найпоказовіших виявів їхнього інтелектуального потенціалу. Принципи формування приватних зібрань, особливості складу та сфери використання книжкових колекцій засвідчують високий інтелектуальний рівень, творчі зацікавлення та потреби їх власників, передусім як письменників та перекладачів, що виходили поза межі духовного сану. У книгозбірнях ієрархів, головним чином тих, які отримали європейську освіту, переважали латиномовні книги західноєвропейських католицьких авторів. Особливо потужними за кількістю видань та багатством книжкового репертуару були зібрання ієрархів українського походження, які перебували на духовній службі в Російській імперії.

Здійснено на документальній основі історико-філософську реконструкцію духовного світу українських ієрархів, яка окреслила своєрідну програму їхньої архіпастирської діяльності та систему ціннісних пріоритетів. Згідно з настановами Петра Могили, українські преосвященні усвідомлювали свою головну місію в тому, щоб бути прообразом апостольського служіння, ревними просвітниками, активними проповідниками християнських істин, взірцем душпастирського служіння й моральних чеснот для тогочасного соціуму. Своє духовне служіння українські ієрархи прагнули нести саме на українських землях, а місцем останнього спочинку вбачали обителі, де прийняли чернечий постриг. Більшість преосвящених вбачали себе вищою провідною верствою, яка непідвладна світській владі, водночас протилежних поглядів у цьому питанні дотримувався Феофан Прокопович з його теорією юридичного підпорядкування Церкви світській владі. Важливим доробком архієреїв стало вчення про взаємозалежність розуму та духовного вдосконалення людини, що стверджувало їхню належність до інтелектуальної еліти.

Охарактеризовано місійну справу архієреїв-українців на теренах Російської імперії, Монголії і Китаю. Архієреї з київських академістів

започаткували реалізацію програми Петра I щодо християнізації численних народів колонізованих земель. Українські місіонери діяли в напруженому оточенні корінного населення, нестачі кадрів і коштів, водночас докладали зусиль і власних коштів для повноцінної діяльності місій, розвитку шкільництва, створювали проекти церковно-просвітницьких центрів для новонавернених народів. Результатом діяльності ієрархів-українців було формування духовних потреб і програми «етнонаціонального просвітництва» відповідних регіонів, яка, водночас заклала для них основи «руського мира».

Виявлено, що проповідь, яка з особливою силою впливала на суспільну свідомість, була однією із найважливіших сфер реалізації інтелектуального потенціалу української церковної еліти. Архієреї-українці створили і розвинули на українських, білоруських і російських теренах школу церковного проповідництва, яка в процесі своєї еволюції виявила головні напрями ораторського мистецтва ранньомодерної доби. Виголошуючи промови на суспільно-політичну проблематику і настановчого характеру, ієрархи-проповідники активно впливали на суспільство, формуючи у нього певні світоглядні та морально-етичні уявлення.

З'ясовано, що у своїй просвітницькій діяльності українські архієреї діяли згідно з стійкими установками, сформованими у Київській Академії. За традицією, започаткованою Петром Могилою, очільники Київської митрополії та українських єпархій виступали патронами Київської Академії та колегіумів у Харкові, Чернігові, Переяславі, опікувалися навчальним процесом і правовим статусом, дбали про їхнє матеріальне становище. Діяльність українських архієреїв служила чинником консолідації українського народу, яка набирала особливої ваги за неієздатності світської національної еліти в умовах російського централізму.

Визначено, що на теренах духовного служіння у складі ієрархії Російської Православної Церкви від часів Петра I представники української церковної еліти були носіями європейської цивілізації. Резиденції українських архієреїв служили осередками згуртування української еліти і центрами впливу на російське суспільство. Водночас, змушені піднімати культурний рівень Російської імперії за рахунок українських освічених кадрів, архієреї-українці об'єктивно сприяли інтелектуальному знекровленню України.

Доведено, що листування українських архієреїв служило вагомим засобом їхньої культурно-просвітницької діяльності, який сприяв вирішенню питань у літературно-видавничій сфері та налагодженню навчального процесу в Київській Академії, колегіумах та духовних семінаріях України та Росії. Епістолярна спадщина українських ієрархів окреслює особливості функціонування «могилянського інтелектуального простору», який формувалася вихованцями Київської Академії різних рівнів і поколінь.

Обґрунтовано, що українські архієреї були головними авторами церковно-історичних та суспільно-політичних концепцій, які упродовж доби суттєво еволюціонували. Найпоказовішим виявом церковно-історичних концепцій стала теорія хрещення Русі, спрямована на підсилення культу українських святих і зростання інтересу до Києва як історичного центру

руського християнства. Ідеї київських церковних ідеологів першої половини XVII ст. («руського народу», міфологізації козацтва та П Єрусалиму) стали яскравим виявом самосвідомості української церковної еліти. Водночас з наростанням російських впливів суспільні погляди української церковної еліти еволюціонували в протилежні за суттю суспільно-політичні концепції, створені архієреями-українцями на теренах духовного служіння в Російській імперії. Ідеологія освіченого абсолютизму Феофана Прокоповича та інших ієрархів-реформаторів перетворила Православну Церкву в частину російського державного механізму, наслідком чого стало фактичне знищення української церковної еліти. Водночас ієрархи-консерватори традиційно дотримувалися пріоритету Церкви над світською владою. Із них особливою опозиційністю вирізнялися погляди Арсенія Мацієвича, спрямовані на відновлення патріархату і протистояння секуляризаційним діям російської влади.

Встановлено, що творча спадщина українських православних ієрархів демонструє багатогранність їхніх інтересів, що знайшло вияв у різноманітних за обсягом, жанром і тематикою працях. У творчому арсеналі та в колі спілкування української церковної еліти панувала полімовність як вияв поліморфізму тогочасної української культури. Архієреї-письменники сформували принцип функціональної багатомовності, який мотивувався жанром, завданнями й потенційними адресатами творів. Аналіз літературно-видавничої діяльності церковних учених засвідчує, що вони у своїх просвітницьких і світоглядних установах виходили далеко поза межі свого духовного стану.

Розкрито, що українська православна ієрархія, сформована головним чином Київською Академією, стала яскравим феноменом в історії України ранньомодерного часу. За своїм освітньо-науковим рівнем, активною просвітницькою діяльністю і літературними здобутками вона була справжньою духовною та інтелектуальною елітою, діяльність якої служила своєрідним мостом, що поєднував країни східного слов'янства із західною цивілізацією.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

I. Наукові праці, у яких опубліковані основні результати дисертації

Монографії

1. Кагамлик С. Р. Українська православна ієрархія XVII–XVIII ст.: інтелектуальний та духовний виміри. К., 2018. 776 с.
Рецензія: Радишевський Р. П. Рецензія на монографію: Світлана Кагамлик. Українська православна ієрархія XVII–XVIII ст.: інтелектуальний та духовний виміри. К.: Корвус-Прінт, 2018. 776 с. *Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2018. Випуск 133 (6). С. 316.
2. Кагамлик С. Р. Культурно-просвітницька діяльність українців – ієрархів Російської Православної Церкви. *Соціокультурний поступ українства: цивілізаційний контекст*. К., 2015. С. 151–174.

3. Kaгамлык S. Магілёў у кантэксце літаратурна-выдавецкай дзейнасці ўкраінскіх архірэяў XVII–XVIII ст. *Спірыдон Собаль і вытокі магілёўскага кнігадруку = Spiridon Sobal and the origins of Mahilioŭ book-printing*. Мінск, 2016. С. 172–180.

Публікації у фахових виданнях

4. Кагамлик С. Р. Релігійний чинник інтеграції українського суспільства в оцінці В. Липинського та сучасних дослідників. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство*. 2008. Випуск 12. С. 36–38.
5. Кагамлик С. Р. Інтелектуальний потенціал та читацькі інтереси вищого українського духовенства ранньомодерного часу: характеристика маловідомих джерел дослідження. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство*. 2010. Випуск 14. С. 24–26.
6. Кагамлик С. Р. В обороні давніх прав і вольностей Української Церкви в часи Руїни (Київський митрополит Діонісій Балабан). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2011. Випуск XIV–XV. С. 198–202.
7. Кагамлик С. Р. Освітній рівень та духовно-інтелектуальне становлення української православної церковної еліти XVII–XVIII ст. *Українознавчий альманах*. 2011. Випуск 5. С. 124–128.
8. Кагамлик С. Р. Жіночий фактор у формуванні української еліти XVII–XVIII ст. *Українознавчий альманах*. 2011. Випуск 6. С. 21–24.
9. Кагамлик С. Р. Галицька складова київської церковної ієрархії XVII–XVIII ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство*. 2011. Випуск 15. С. 13–17.
10. Кагамлик С. Р. Харківський культурно-просвітницький осередок у контексті діяльності українських архієреїв (XVIII ст.). *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Тематичний випуск: *Історія науки і техніки*. 2011. № 64. С. 63–71.
11. Кагамлик С. Р. Українські церковно-просвітницькі осередки в Росії другої половини XVII–XVIII ст. *Українознавчий альманах*. 2012. Випуск 7. С. 123–126.
12. Кагамлик С. Р. Інтелектуальний потенціал української церковної еліти ранньомодерного часу за свідченнями сучасників. *Українознавчий альманах*. 2012. Випуск 8. С. 214–217.
13. Кагамлик С. Р. Постаті українських ієрархів у творчості І. Огієнка крізь призму сучасних досліджень. *Українознавчий альманах*. 2012. Випуск 10. С. 61–66.
14. Кагамлик С. Р. Українці чи росіяни? (До питання про ідентичність церковних ієрархів українського походження на службі в Російській імперії XVIII ст.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство*. 2012. Випуск 16. С. 28–32.

15. Кагамлик С. Р. Українська православна ієрархія ранньомодерного часу в європейському контексті. *Українознавчий альманах*. 2013. Випуск 11. С. 195–199.
16. Кагамлик С. Р. Українська церковна еліта ранньомодерного часу: нові аспекти дослідження. *Українознавчий альманах*. 2013. Випуск 14. С. 157–161.
17. Кагамлик С. Р. Архієрей з козацького роду Сильвестр Кулябка. *Українознавчий альманах*. 2014. Випуск 16. С. 29–32.
18. Кагамлик С. Р. Діяльність української церковної еліти ранньомодерного часу як цивілізаційний чинник розвитку Російської імперії. *Українознавчий альманах*. 2014. Випуск 17. С. 77–80.
19. Кагамлик С. Р. Книжкові зібрання українських православних ієрархів ранньомодерного часу в європейському культурному контексті. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство*. 2014. Випуск 17. С. 32–36.
20. Кагамлик С. Р. Становлення та діяльність української православної ієрархії ранньомодерного часу в цивілізаційному контексті. *Українознавчий альманах*. 2015. Випуск 18. С. 156–160.
21. Кагамлик С. Р. Творча спадщина українських православних ієрархів XVII–XVIII ст. в європейському культурному процесі. *Етнічна історія народів Європи*. 2016. Випуск 49. С. 34–44.
22. Кагамлик С. Р. Гомілетичні твори українських православних ієрархів XVII–XVIII ст. *Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2016. Випуск 111 (№ 8). С. 11–15.
23. Кагамлик С. Р. Культурно-просвітницькі осередки українських православних ієрархів ранньомодерного часу як чинник консолідації українського народу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство*. 2016. Випуск 18. С. 22–26.
24. Кагамлик С. Р. Добродійна діяльність українських православних архієреїв ранньомодерного часу. *Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2016. Випуск 112 (№ 9). С. 12–16.
25. Кагамлик С. Р. Діяльність української православної ієрархії як консолідаційний чинник українського суспільства (від імперії до сучасності). *Українознавчий альманах*. 2016. Випуск 19. С. 126–129.
26. Кагамлик С. Р. Київська митрополія проти Печерської Лаври: спір за монополію на київське друкарство як деструктивний чинник консолідації української церковної еліти ранньомодерної доби. *Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 125. С. 7–9.
27. Кагамлик С. Р. Могильов як центр консолідації української церковної еліти та ширення київських культурних традицій (до 750-річчя Могильова і 300-річчя з дня народження архієпископа Георгія Кониського). *Етнічна історія народів Європи*. 2017. Випуск 53. С. 48–53.
28. Кагамлик С. Р. Українська церковна еліта у захисті інтересів Православної Церкви в умовах російського централізму (друга половина XVII – початок

- XVIII ст.). *Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 126. С. 7–10.
29. Кагамлик С. Р. Чинники консолідації української церковної еліти: паралелі між ранньомодерною і сучасною добою. *Українознавчий альманах*. 2017. Випуск 21. С. 52–56.
 30. Кагамлик С. Р. Українська церковна еліта в умовах російського централізму. Спроби відновлення давніх прав Православної Церкви за часів Петра II (1727–1730). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2017. Випуск 3 (134). С. 17–20.
 31. Кагамлик С. Р. Творча спадщина церковних ієрархів України ранньомодерного часу як консолідуєчий чинник українського православ'я (на матеріалах богослужбових і агіографічних творів). *Українознавчий альманах*. 2017. Випуск 22. С. 120–125.
 32. Кагамлик С. Р. Українська церковна еліта у захисті інтересів Православної Церкви проти російського централізму часів Катерини II. *Емінак*. 2018. № 21. Т. 1. С. 15–20.
 33. Кагамлик С. Р. Православна Церква в Україні: від колоніального стану до автокефалії. *Українознавчий альманах*. 2018. Випуск 23. С. 55–59.
 34. Кагамлик С. Р. Етносоціальний портрет українських православних ієрархів на тлі епохи Просвітництва. *Етнічна історія народів Європи*. 2018. Випуск 54. С. 73–81.
 35. Kagamlyk S. “Kyiv-Mohyla Academy Intellectual Space” as a Manifestation of Intercultural Communications (on the Basis of the Ukrainian Hierarchs’ Epistolary Legacy). *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*. 2018. № 5. S. 61–82 (Web of Science).
 36. Кагамлик С. Р. Українська церковна еліта і російський централізм: протистояння Синодального періоду. *Українознавчий альманах*. 2019. Випуск 24. С. 78–84.
 37. Кагамлик С. Р. Divide at impera. Російський централізм як конфліктизаційний чинник для українського православ'я в ретроспективі та сучасних реаліях. *Українознавчий альманах*. 2019. Випуск 25. С. 77–83.
 38. Kagamlyk S. How Moscow colonized Kyiv-Pechersk Lavra. New pages to the history of the ukrainian printing of the second half of the XVIII th century. *East European historical bulletin*. 2020. № 15. S. 54–64 (Web of Science).
 39. Кагамлик С. Р. Постаті очільників Української Церкви у творчій спадщині діячів Кирило-Мефодіївського братства. *Українознавчий альманах*. 2020. Випуск 26. С. 65–71.
 40. Кагамлик С. Р. Єпископ Веніамін (Сахновський): духовно-релігійна та культурно-просвітницька діяльність. *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 191–203 (Web of Science).

Публікації в іноземних виданнях

41. Kahamlyk S. Polskie wpływy na powstawanie i działalność ukraińskiej prawosławnej elity cerkiewnej czasow nowożytnych. *Bibliotekarz Podlaski*. 2015. № 2 (XXXI). S. 144–154.

42. Kagamlyk S. Phenomenon of the Ukrainian orthodox church hierarchy of the 17th and 18th centuries. *Modern Science – Moderní věda*. 2018. № 5. S. 118–124.
43. Кагамлик С. Р. Приватні бібліотеки українських православних ієрархів XVII–XVIII ст.: формування та використання колекцій. *Virtus: Scientific Journal*. 2019. № 39. С. 94–98.
44. Kagamlyk S. Ukrainian Orthodox Hierarchy in the 18th century: place and role in the Russian empire. *Modern Science – Moderní věda*. 2019. № 6. 139–145.
45. Kagamlyk S. The reading interests of Ukrainian church elite of the XVIII century. *Modern Science – Moderní věda*. 2020. № 2. 146–151.

II. Наукові публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

46. Кагамлик С. Р. Українська церковна еліта доби гетьмана Івана Мазепи: окремі аспекти співпраці церкви і держави. *Труди Київської Духовної Академії*. К., 2009. С. 50–53.
47. Кагамлык С. Р. Книжные интересы и среда использования библиотечных собраний украинских церковных иерархов XVII–XVIII вв.: анализ малоизвестных источников. *Книжная культура. Опыт прошлого и проблемы современности: К 90-летию Научно-исследовательского института книговедения в Петрограде: Материалы IV международной научной конференции (Москва, 24–25 ноября 2010 г.)*. Москва, 2010. С. 145–149.
48. Кагамлик С. Р. Київські ієрархи – ктитори Києво-Могилянської академії Православ'я в Україні: Збірник за матеріалами II Всеукраїнської наукової конференції [під ред. єп. Переяслав-Хмельницького і Бориспільського Епіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. К., 2012. С. 210–219.
49. Кагамлик С. Р. Еволюція концепції хрещення Русі в історичних творах української церковної еліти XVII–XVIII ст. *Православ'я в Україні: Збірник за матеріалами III Всеукраїнської наукової конференції* [під ред. єп. Переяслав-Хмельницького і Бориспільського Епіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. К., 2013. С. 59–66.
50. Кагамлик С. Р. Українське духовенство в церковній ієрархії Російської імперії (на матеріалах XVIII ст.). *Православ'я в Україні. Збірник за матеріалами IV Всеукраїнської наукової конференції* [під ред. єп. Переяслав-Хмельницького і Бориспільського Епіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. К., 2014. С. 375–384.
51. Кагамлик С. Р. Постать св. князя Володимира у творах української церковної еліти XVII – початку XVIII ст. *Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції «Святий рівноапостольний Володимир – творець Української Держави», присвяченої 1000-літтю упокоєння святого рівноапостольного великого князя Київського Володимира, Хрестителя Руси-України. (Київ. 13–14 червня 2015 р.)*. К., 2015. С. 416–424.
52. Кагамлик С. Р. Феномен української православної ієрархії з вихованців Київської Академії. *Православ'я в Україні. Збірник за матеріалами*

- V Міжнародної наукової конференції [під ред. сп. Переяслав-Хмельницького і Бориспільського Єпіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса].* К., 2015. Ч. 2. С. 275–283.
53. Кагамлик С. Р. Украинские архиереи во главе Могилевской епархии (XVII – XVIII вв.). *Гісторыя Магілева: мінулае і сучаснасць. Зборнік навуковых прац удзельнікаў IX Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі. (Магілеу, 20-21 маія 2015 г.).* Магілеу, 2015. С. 336–344.
54. Кагамлик С. Р. Києво-Могилянська академія як центр формування української православної ієрархії: освітні та інтелектуальні стратегії майбутніх преосвящених. *Шлях у чотири століття: Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes – до джерел» (до 400-ї річниці заснування Києво-Могилянської академії)(Київ, 12–14 жовтня 2015 р.).* К., 2016. С. 128–140.
55. Кагамлик С. Р. Українська церковна еліта у захисті прав Київської митрополії в умовах російського централізму кінця XVII – XVIII ст. *Православ'я в Україні. Збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 25-літтю відновлення Київської православної богословської академії (1992–2017) [Під ред. д. богосл. н., проф., митрополита Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Єпіфанія (Думенка), д. іст. н. Г. В. Папакіна, Н. М. Куковальської та ін.].* К., 2017. Ч. 1. С. 241–249.
56. Кагамлик С. Р. Могильов як осередок українсько-білоруської духовної взаємодії (на матеріалах діяльності архієпископа Георгія Кониського). *Гісторыя Магілева: Мінулае і сучаснасць. Зборнік навуковых прац удзельнікаў X Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (Магілеу, 25–26 маія 2017 г.).* Магілеу, 2017. С. 292–298.

III. Наукові праці, які додатково відображають основні результати дисертації

Монографії

57. Кагамлик С. Р. Церковні адвокати України кінця XVII–XVIII ст. у захисті Православної Церкви в умовах російського централізму. К., 2017. 548 с.
58. Кагамлик С. Р. Століття протистояння. Українська церковна еліта і російський централізм. 1686–1786. Lambert Academic Publishing, 2018. 110 с.

Довідкові видання

59. Архів Києво-Печерської лаври. Вип. 1. Фонд Києво-Печерської лаври. Предметно-тематичний покажчик / передм. і упоряд. С. Р. Кагамлик. К., 2008. 352 с.
60. Архів Києво-Печерської лаври. Вип. 1. Фонд Києво-Печерської лаври. Іменний покажчик / упоряд. С. Р. Кагамлик. К., 2007. 270 с.

Енциклопедичні видання

61. Києво-Могилянська академія в іменах. XVII – XVIII ст. [енциклопедичне видання / відп. ред. В.С. Брюховецький; наук. ред., упоряд. З.І. Хижняк. К., 2001. 736 с. [9 біографічних статей, з них 8 – у співавт.].
62. Українці Санкт-Петербурга, Петрограда, Ленінграда.../ упорядн.: Сергійчук В. І., Пасько І.В. Вишгород, 2013. 710 с. [11 біографічних статей].

АНОТАЦІЯ

Кагамлик С. Р. Українська православна ієрархія ранньомодерного часу: інтелектуальний та духовний виміри. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2021.

У роботі на основі комплексного аналізу опублікованих та нововиявлених архівних матеріалів уперше розкрито діяльність українських православних архієреїв ранньомодерного часу в інтелектуальному та духовному вимірах. Досліджено освітні стратегії майбутніх архієреїв; визначено сфери реалізації їхнього інтелектуального потенціалу до архієрейської хіротонії, коло читацьких інтересів та склад приватних книгозбірень. Розкрито мотивацію обрання майбутніми ієрархами сфери духовного служіння, їхнє власне бачення свого архієрейського покликання; реконструйовано ціннісні пріоритети та філософсько-світоглядні орієнтири українських архієреїв. Висвітлено особливості місійної та проповідницької діяльності ієрархів-українців, а також форми і засоби їхньої культурно-просвітницької активності на теренах України і Росії. Проаналізовано епістолярну спадщину архієреїв-українців як засіб інтелектуальної діяльності та вияв функціонування «могилянського інтелектуального простору». Охарактеризовано творчу спадщину українських православних ієрархів та її вплив на культуру народів Європи. Доведено, що українська православна ієрархія, сформована Київською Академією, стала яскравим феноменом в історії України ранньомодерного часу.

Ключові слова: Православна Церква, українська православна ієрархія, Київська Академія, освітньо-інтелектуальний рівень, духовні цінності, культурно-просвітницька діяльність, соціально-релігійні практики, творча спадщина.

АННОТАЦИЯ

Кагамлык С. Р. Украинская православная иерархия раннемодерного времени: интеллектуальное и духовное измерения. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка. – Тернополь, 2021.

В работе на основе комплексного анализа опубликованных и архивных материалов впервые раскрыта деятельность украинских православных архиереев раннемодерного времени в интеллектуальном и духовном измерениях. Исследованы образовательные стратегии будущих архиереев; определены сферы реализации их интеллектуального потенциала до архиерейской хиротонии, читательские интересы и состав частных библиотек. Раскрыта мотивация избрания будущими иерархами сферы духовного служения, их собственное видение своего архиерейского призвания; реконструированы ценностные приоритеты и философско-мировоззренческие ориентиры украинских архиереев. Освещены особенности миссионерской и проповеднической деятельности иерархов украинского происхождения, а также формы и средства их культурно-просветительской активности на территории Украины и России. Проанализировано эпистолярное наследие украинских архиереев как средство интеллектуальной деятельности и проявление функционирования «могилянского интеллектуального пространства». Охарактеризовано творческое наследие украинских православных иерархов и его влияние на культуру народов Европы. Доказано, что украинская православная иерархия, сформирована Киевской Академией, стала ярким феноменом в истории Украины раннемодерного времени.

Ключевые слова: Православная Церковь, украинская православная иерархия, Киевская Академия, образовательно-интеллектуальный уровень, духовные ценности, культурно-просветительская деятельность, социально-религиозные практики, творческое наследие.

ANNOTATION

Kagamlyk S. R. Ukrainian Orthodox hierarchy of the early modern times intellectual and spiritual dimension. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for a Doctor's Degree in History sciences in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ternopil, 2021.

On the basis of integrated analysis of the published and newly discovered archive materials the activity of Ukrainian Orthodox archiereuses of the Early modern period in the intellectual and spiritual dimensions was exposed for the first time. The educational strategies of the future archiereuses, fields of realization of their intellectual potential to bishopric cheirotonia, range of interests of the readers and content of private libraries were investigated. It has been established that educational and intellectual level of the Ukrainian archiereuses of the Early modern period met high European criteria. A system of education and particulars of teaching of subject matters in Kyiv Academy served as a platform to formation of future Ukrainian archiereuses as highly educated elite of that time. Education in the European educational institutions that directed to a new type of worldview contributed to intellectual improvement of future Right Reverends significantly. Teaching activity and preaching were leading fields of realization of intellectual

potential to bishopric cheirotonia. Analysis of library registers of the Ukrainian archiereuses convincingly witnesses that regardless of existence of liturgical books in Slavonic, much of their mass comprised books in Polish and Latin mainly of Western European and Polish Catholic authors. The content of libraries reflected creative interests and needs of their owners, first of all as writers and translators.

The motivation of choosing a field of spiritual service by future hierarchs, their personal vision of their bishopric calling are revealed. The documentary-based historical and philosophical reconstruction of spiritual world of the Ukrainian hierarchs outlined the program of their archpastoral activity and the system of value priorities. It has been determined that the main worldview philosophical orienting points of the Ukrainian hierarchs were based on orientation on perfect personality and were interpreted by them according to belonging to «research and educational» or «ethic and anthroposopic» worldview directions. The Doctrine of the Intellect was an important work of archiereuses.

It has been established that a sermon was one of the most important fields of realization of intellectual potential of the Ukrainian church elite. The Ukrainian archiereuses created and developed school of church preaching on the Ukrainian, Belorussian and Russian territories that in the process of its evolution had determined main directions of public speaking of the Early modern period. It was cleared up that missionary activity of the Ukrainian Right Reverends as the heads of the embassies among peoples of Syberia, Volga territory, Kamchatka and also Mongolia and China was of a massive nature. Archiereuses from Kyiv Scholastics began missionary work in the Russian Empire, realizing the program of Peter to convert to Christian faith and to make numerous people of colonized lands true believers. The Ukrainian missionaries acted in strenuous conditions of animosity of indigenous population, shortage of personnel and funds, at the same time have made efforts for fully-fledged activity of missions, development of schoolboyish behavior, created projects of church and educational centers for the newly converted people.

The activity of the Ukrainian archiereuses served as factor of consolidation of the Ukrainian people that gained special weight during incapability of national elite in the conditions of the Russian centralism. It has been established that on the territories of the spiritual service in composition of hierarchy of the Russian Orthodox Church since Peter I the representatives of the Ukrainian church elite were the holders of the Western European civilization. It has been established that creative heritage of the Ukrainian Orthodox hierarchs demonstrates a diversity of their interests that was manifested in different by volume, genre and themes works. Their authors in their educational and worldview attitudes went far beyond their spiritual order.

Key words: Ukrainian Orthodox Church, Ukrainian Orthodox hierarchy, Kyiv Academy, educative-intellectual level, spiritual dimensions, cultural-educational activity, social-religious practices, creative heritage.

Підписано до друку 20.08.2021 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Зам. № 87
Ум. друк. арк. 1,9. Обл.-вид. арк. 2,1. Наклад 100 прим.

Надруковано:
Видавництво «МІЛЕНІУМ» (Київ)
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 535 від 19.07.2001 р.

Видавництво «МІЛЕНІУМ»
м. Київ, вул. Кирилівська, 60
Тел.: +38 (067) 849-34-60
Факс: +38 (044) 222-50-84
E-mail: milenium_ofis @ukr.net